

Háttérgyár E-könyv

Mussolini

A baloldali lázadótól a Ducéig

Portrékönyv

A borító mesterséges intelligencia felhasználásával készült.

Mussolini — A baloldali lázadótól a Ducéig

© Háttérgyár, 2026

Minden jog fenntartva.

Kiadó: Háttérgyár

Kiadás éve: 2026

hattergyar.hu

Ez a mű szerzői jogi védelem alatt áll. Részleteinek bármilyen formában való sokszorosítása, terjesztése vagy nyilvánosan elérhetővé tétele a kiadó előzetes írásbeli engedélye nélkül tilos.

Kiadói megjegyzés

Ez a kötet a G/Geschichte Porträt 2025 őszen megjelent, Benito Mussolininak szentelt tematikus számának szerkezeti ötleteiből, témaválasztásából és történeti anyagából indul ki. Nem fordítás és nem az eredeti magazin szövegének reprodukciója: a fejezetek önálló magyar feldolgozásként, új szerkezetben és új megfogalmazásban készültek. A magazinban szereplő hangsúlyokat – Mussolini baloldali indulását, a fasizmus kialakulását, a hatalom színházát, a gyarmati háborúkat, Hitlerhez fűződő viszonyát, bukását és utóéletét – a könyv egységes életrajzi ívvé rendezi.

A kötet célja nem a diktátor személyének démonizálása vagy egzotikus különlegességgként való bemutatása, hanem annak megértése, hogyan válhatott egy radikális szocialista újságíróból Európa első tartós fasiszta diktátora, miként építette ki hatalmát, miért tudott éveken át széles társadalmi rétegeket maga mellé állítani, és hogyan sodorta végül országát háborúba és összeomlásba.

Tartalom

Kiadói megjegyzés	3
Prológus - Mi maradt a Ducéból?	6
I. rész - A vörös ifjú	10
1. Predappio: egy kovács fia	10
2. Lázadó tanító és svájci agitátor	12
3. A szocialista újságíró felemelkedése	15
4. Nők a kezdeteknél: Rachele, Ida és Margherita	17
II. rész - A fordulat	20
5. A háború, amely mindent megváltoztatott	20
6. A szocialistából nacionalista	22
7. A fasizmus születése	25
8. Feketeingesek és a politikai erőszak	27
III. rész - A Duce hatalma	29
9. A menetelés, amely nem egészen menetelés volt	29
10. Mi a fasizmus?	32
11. Matteotti halála és a diktatúra megszületése	34
12. Alku a Vatikánnal	36
13. A Duce és a Don	38
14. A hatalom színháza	39
15. Margherita Sarfatti és a vezér mítosza	42
16. A Duce és a Führer	43
IV. rész - A birodalmi álom	45
17. Mérges gáz Afrika fölött	45
18. Spanyolország és a fasiszta testvériség	48
19. Albánia, Dél-Tirol és a terjeszkedés határai	50
20. Faji törvények és erkölcsi bukás	51
21. Háborúra készülve - felkészületlenül	53
22. Görögország, Észak-Afrika és a keleti front	55
V. rész - A bukás	57

23. 1943: amikor elfogyott a varázs	57
24. Salò: egy diktátor Hitler fogságában	59
25. Edda, Ciano és a család tragédiája	61
26. Clara Petacci és az utolsó út	62
VI. rész - Mussolini után	64
27. A holttest politikája	64
28. Predappio és az emlékezet harca	66
29. Róma, amely még mindig őrzi a Ducét	68
30. Mit tanít Mussolini története?	69
Epilógus - A rend ára	72
Kitekintések - A fasiszta rendszer belülről	75
A fasizmus hétköznapijai	75
A búzacsata és a gazdasági önellátás	77
Az „új olasz ember”	79
Líbia és a gyarmati rendszer	81
A fasizmustól a posztfasizmusig	82
Mussolini mint újságíró - a szó mint fegyver	86
A király, aki kinevezte és leváltotta	88
Időrendi áttekintés	90
Források és ajánlott irodalom	94

Prológus - Mi maradt a Ducéból?

Rómában nehéz úgy végigsétálni a 20. század első felének történetén, hogy az ember ne találkozzon Benito Mussolinivel. Nem feltétlenül a szobrával vagy nevével. Sokkal inkább azzal a várossal, amelyet a diktátor a maga politikai elképzeléseihez próbált igazítani: széles utak, feltárt ókori romok, monumentális tengelyek, a Foro Italico, az EUR negyed, a Palazzo Venezia erkélye, ahonnan beszédeivel tömegeket igyekezett saját akaratának meghosszabbításává tenni. A fasizmus nem csupán törvényeket és intézményeket akart megváltoztatni. A teret, a látványt, az időérzékelést és az olaszok önmagukról alkotott képét is át kívánta formálni.

A Duce halála óta több mint nyolc évtized telt el, de a róla szóló vita nem ért véget. Olaszországban a fasizmus emléke egyszerre politikai, családi és kulturális kérdés. A háború utáni köztársaság alkotmányos rendje antifasiszta alapokra épült, a társadalom egy része azonban soha nem mondott le teljesen a Mussolini iránti nosztalgiáról. Predappio, a diktátor szülőhelye és nyughelye mindmáig zarándokhely bizonyos szélsőjobboldali csoportok számára. A fasizmus jelképvilága időről időre visszatér a közéletben, még ha jelentése, társadalmi súlya és politikai használata sokat változott is.

Mussolini esetében különösen csábító az a leegyszerűsítés, amely szerint történetét egyetlen nagy árulásként kellene elmesélni: a szélsőbaloldali forradalmár egyszer csak szélsőjobboldali diktátorrá változott. A valóság érdekesebb és nyugtalanítóbb. Fiatalkori politikájában már jelen volt számos olyan vonás, amely később a fasizmusban teljesedett ki: a kompromisszum megvetése, az erő kultusza, a parlamentáris politika lenézése, a szónoki hatás mindenek fölé helyezése, a tömegek mozgósításának szenvedélye és az a meggyőződés, hogy a történelem nagy fordulatait nem türelmes intézményépítés, hanem akarat és erőszak hozza létre.

Ez nem jelenti azt, hogy a szocializmus és a fasizmus között egyenes út vezetett. Mussolini valóban radikálisan irányt váltott az első világháború idején. Ám az eszköztárának egy része megmaradt. A tömegpolitika nyelvét a baloldali mozgalomban tanulta meg. Az újságírást ott gyakorolta be. Ott tapasztalta ki, hogyan lehet egyszerű mondatokkal, erős ellenségképekkel és morális felháborodással közösségi identitást teremteni. Később ugyanazokat a képességeket más cél szolgálatába állította.

A fasizmus egyik történelmi újítása éppen ez volt: nem visszatérést jelentett egy régi típusú konzervatív rendhez, hanem modern tömegmozgalmat. Egyenruhák, jelképek, rituálék, utcai erőszak, rádió, filmhíradó, sport, ifjúsági szervezetek, nagyszabású építkezések és a vezér

személyének mindenütt jelenléte kapcsolódott össze. A diktatúra nemcsak engedelmességet követelt; lelkesedést is akart. Mussolini pedig megértette, hogy a modern politikában a hatalomnak látszania kell.

Ebben vált Adolf Hitler egyik legfontosabb korai példaképévé. A náci vezér a húszas években figyelemmel követte az olasz fasizmus módszereit, a meneteléseket, az egyenruhát, a vezérkultuszt és a demokratikus intézmények belülről történő lebontását. A történelem iróniája, hogy később a viszony megfordult. A csodált Duce fokozatosan Hitler gyengébb partnerévé, végül pedig politikai foglyává és bábjává vált.

Mussolini rendszerét sokáig az is megkülönböztette a náci Németországtól, hogy a rasszizmus és az antiszemitizmus nem volt kezdetől fogva központi ideológiai eleme. Ez azonban nem menti fel. A gyarmati háborúban a fasiszta Olaszország tömeges erőszakot alkalmazott, Etiópiában vegyi fegyvereket vetett be, Líbiában brutális megtorlásokkal élt. 1938-ban pedig az olasz állam faji törvényeket fogadott el, amelyek zsidó polgárait jogfosztottá tették. A rendszer radikalizálódása világossá tette, hogy a tekintélyelvű állam logikája nem áll meg a politikai ellenfelek elhallgattatásánál.

A Mussolini-jelenség megértéséhez tehát két tévedést kell elkerülni. Az egyik, ha a Ducét egyszerűen nevetséges pózolóként kezeljük. Valóban teátrális volt: állát előretolta,

mellkasát kidüllesztette, repülőgépet vezetett, kaszált, úszott, lovagolt, síelt, és gondosan tanulmányozta saját szerepléseit. De a póz mögött valós hatalom, szervezett erőszak és nagy tömegek engedelmissége állt. A másik tévedés az ellenkező irányú: ha mindenhatónak képzeljük. Mussolini uralmának jelentős részében függött a királytól, a hadseregtől, a bürokráciától, az egyháztól, az ipari és földbirtokos elitektől. Diktatúrája éppen azért tanulságos, mert nem a semmiből született, hanem meglévő intézmények, félelmek és opportunisták alkuk segítségével.

A történet végén nincs hősi dráma. 1945 tavaszán a hajdani vezér menekülő ember. Az általa megálmodott birodalom elbukott, Olaszország hadszíntér, az ország kettészakadt, a német szövetség romokban, a fasizmus pedig polgárháborús erőszakká zsugorodott. Mussolinit partizánok fogják el, Clara Petaccival együtt kivégzik, holttestét Milánóban közszemlére teszik. Aki egykor milliók tapsát követelte, végül a dühös tömeg látványosságává válik.

De a történet ezzel sem ér véget. A Duce politikai értelemben meghalt, a róla alkotott mítosz azonban túlélte. Ezért érdemes végigkövetni az utat a romagnai kovács fiától a diktátorig – nem azért, hogy különleges szörnyet lássunk benne, hanem azért, hogy felismerjük: a tekintélyelvű politika akkor válik igazán veszélyessé, amikor hétköznapi vágyakra épít. Rendre, biztonságra, nemzeti büszkeségre, társadalmi felemelkedésre, egyszerű válaszokra és olyan

vezetőre, aki azt ígéri, hogy helyettünk is dönt.

I. rész – A vörös ifjú

1. Predappio: egy kovács fia

Benito Amilcare Andrea Mussolini 1883. július 29-én született a romagnai Predappio közelében. Már a neve is politikai üzenetet hordozott. Apja, Alessandro Mussolini kovács, szocialista és antiklerikális volt, aki fiát három baloldali vagy forradalmi példakép után nevezte el: Benito a mexikói reformer Benito Juárezre, Amilcare az olasz anarchista Amilcare Ciprianira, Andrea pedig Andrea Costára, az olasz szocialista mozgalom egyik úttörőjére utalt. Anyja, Rosa Maltoni ezzel szemben vallásos, fegyelmezett tanítónő volt. A családon belül így két eltérő világ találkozott: az apa kocsmái politikája, lázadó indulata és tekintélyellenessége az anya iskolai rendjével, műveltségével és erkölcsi szigorával.

Mussolini későbbi személyiségének több elemét már a gyermekkoráról szóló beszámolókból is felismerhetjük. Éles eszű, de nehéz természetű gyerek volt, akinek a fegyelmet nehéz volt elfogadnia. A kollégiumi évek alatt erőszakos konfliktusokba keveredett; egy alkalommal késsel sebesített meg egy diáktársat, ami miatt iskolát kellett váltania. A későbbi propagandában a keménység és férfiasság történetei jól használhatóak voltak. Ám nem pusztán utólagos

mítoszépítésről beszélhetünk: Mussolini valóban korán megtanulta, hogy a félelem is a tekintély egyik forrása.

Közben sokat olvasott. Marx, Nietzsche, Georges Sorel és más gondolkodók művei kerültek elé, bár nem alakított ki belőlük koherens filozófiai rendszert. Inkább motívumokat vett át: az osztályharc gondolatát, az akaraterő hangsúlyát, a polgári konvenciók megvetését, a forradalmi mítosz mozgósító szerepét. Későbbi pályája azt mutatja, hogy kevés dologhoz ragaszkodott elméleti következetességgel. Ami érdekelt, az a cselekvés és a hatás volt.

Tanítói oklevelet szerzett, és rövid ideig iskolában dolgozott. A pálya azonban hamar zsákutcának bizonyult. Részben politikai tevékenysége, részben fegyelmezetlen életmódja miatt elvesztette állását. A tanterem szűknek bizonyult számára; a kocsma, a munkásgyűlés, a szerkesztőség és később a tömeggyűlés sokkal inkább megfelelt annak a személyiségnek, amely állandó közönséget igényelt.

Romagna a századfordulón erős szocialista és republikánus hagyományokkal rendelkezett. A társadalmi feszültségek, a földmunkások kiszolgáltatottsága, az egyházzal és a monarchiával szembeni ellenérzések termékeny környezetet jelentettek a radikális politika számára. Mussolini számára a szocializmus nem elsősorban gazdasági elmélet volt, hanem lázadás a fennálló rend ellen. Már ekkor inkább forradalmi temperamentum, mint

szisztematikus ideológus volt.

A későbbi diktátort gyakran úgy ábrázolták, mint akit a történelem sodort jobbra. Valójában már fiatalon is különös keveréke volt a társadalmi igazságtalanság elleni dühnek és a tekintély iránti vonzódásnak. Utálta azokat, akik fölötte álltak, de maga is uralni akart másokat. Lenézte a hierarchiát, amíg annak alján volt; később saját hierarchiát épített. Ez a kettősség végigkísérte életét.

A családi háttérből nem következett szükségszerűen a fasizmus. Apja szocialista indulatai nem vezetnek automatikusan diktatúrához, anyja katolicizmusa sem magyarázza a későbbi egyházi kompromisszumokat. A fontos inkább az, hogy Mussolini nagyon korán megtanulta: az identitás politikai fegyver. Már a neve is történelmi szerepet ígért neki. Felnőttként pedig egész életét egyre nagyobb szerepek eljátszására tette fel.

2. Lázadó tanító és svájci agitátor

1902-ben Mussolini Svájcba ment. A döntés közvetlen oka a katonai szolgálat elkerülése volt, de az emigráció hamar politikai iskolává változott. A fiatal olasz alkalmi munkákból élt: dolgozott építkezéseken, kőművesként, segédmunkásként, és megtapasztalta a vándormunkások bizonytalanságát. Időnként pénz és szállás nélkül maradt. Később szívesen emlékezett vissza arra, hogy az éhség volt egyik legjobb nevelője. Az önéletrajzi történet jól illett a

népből felemelkedő vezér mítoszához.

Svájcban nem egyszerűen megfigyelő volt. Belépett az emigráns szocialista hálózatokba, gyűléseken szónokolt, sztrájkokat támogatót, és egyre erősebb radikális hírt szerzett magának. Többször letartóztatták és kiutasították különböző kantonokból. A hatóságok szemében nem filozófiai különc, hanem rendbontó agitátor volt. A rendőrségi fényképek, ujjlenyomatok és dossziék éles kontrasztot alkotnak a későbbi marsall-egyenruhás portrékkal: ugyanaz az ember előbb a rendszer ellenségeként, majd egy egész állam megtestesítőjeként jelenik meg.

Ezekben az években Mussolini kapcsolatba került az orosz forradalmár Angelica Balabanoffal is, aki műveltebb, elméletileg képzettebb szocialista volt nála. A kapcsolat személyes és politikai értelemben egyaránt jelentősnek bizonyult. Mussolini sokat tanult a mozgalmi szervezésből, a nemzetközi baloldal vitáiból és mindenekelőtt a nyilvános szereplésből. Szónoki tehetsége hamar feltűnt. Nem mindig volt pontos, de szenvedélyes volt; nem feltétlenül érvelt, inkább mozgósított.

1904-ben amnesztia tette lehetővé, hogy visszatérjen Olaszországba. Katonai szolgálatot teljesített, és a fegyelemhez való viszonya meglepően összetetté vált. A katonai drillt gyűlölte, ugyanakkor vonzotta a bajtársiasság, az egyenruha és a fegyelmezett közösség látványa. Később éppen ezekből a motívumokból építette fel a fasiszta politikai

esztétikát.

A civil életben újra próbálkozott a tanítással, de politikai agitációja miatt ismét állását veszítette. Ekkor vált világossá, hogy valódi pályája az újságírás. Trientbe, az akkor még az Osztrák-Magyar Monarchiához tartozó városba került, ahol szocialista lapnál dolgozott. Antiklerikális és osztrákellenes írásai miatt 1909-ben kiutasították. Az eset tovább erősítette azt a személyes legendát, amelyben minden hatósági konfliktus újabb bizonyíték volt arra, hogy ő nem hétköznapi politikus, hanem üldözött lázadó.

Trientben a szocialista internacionalizmus mellé egyre erősebb olasz nemzeti érzés társult. A két identitás ekkor még nem feltétlenül zárta ki egymást. A birodalmi határvidék, az olasz nyelvű területek kérdése, az osztrák állammal szembeni konfliktus fokozatosan olyan nacionalista hangot adott Mussolini politikájának, amely később döntővé vált.

Visszatérve Romagnába a forradalmi szocialisták helyi vezetőjévé vált, és saját lapot indított. Egyre kevésbé érdekelte a mérsékelt reform. A parlamenti alkuk és a fokozatos változás helyett a konfliktust tekintette a történelem motorjának. Ez az attitűd tette vonzóvá a radikális fiatalok számára, és ugyanez készítette elő későbbi szakítását is a szocialista mozgalommal.

Mussolini pályájának e korai szakasza azért különösen fontos, mert megmutatja, hogy a későbbi fasizmusnak nem minden eleme született 1919-ben. A tömeggyűlés, az újság mint fegyver, a politikai erőszak romantikája, a kompromisszumellenesség, a vezéri önkép és a mozgalmi fegyelem iránti vonzalom már jóval korábban jelen volt. Ami később megváltozott, az a cél és az ellenség volt.

3. A szocialista újságíró felemelkedése

1912-ben Mussolini karrierje látványosan felgyorsult. A szocialista párton belüli radikálisok előretörtek, és a fiatal romagnai agitátor az országos politika színpadára került. A párt kongresszusán heves beszédben támadta a mérsékelt reformistákat, akik szerint túlságosan közel kerültek a polgári államhoz. A siker után a párt központi lapja, az *Avanti!* főszerkesztőjévé nevezték ki.

Ez a pozíció hatalmas ugrást jelentett. Mussolini nem csupán egy szerkesztőséget kapott, hanem országos mikrofont. Az *Avanti!* példányszáma jelentősen nőtt, ami részben annak köszönhető, hogy az új főszerkesztő konfliktusra építette a lapot. Támadta a monarchiát, az egyházat, a burzsoáziát, a gyarmati kalandokat és saját pártjának mérsékeltjeit. Írásai egyszerűek, erősek és gyakran sértőek voltak. Nem a távolságtartó elemzés, hanem a mozgósítás érdekelte.

A líbiai háborút imperialista vállalkozásként ítélte el. A polgári pártokkal kötött kompromisszumot árulásnak tekintette. A munkásmozgalomnak szerintem nem javíthatnia kellett volna az államot, hanem felkészülnie annak meghaladására. Ekkor még semmi sem utalt arra, hogy néhány év múlva a nacionalista háborús politika egyik leghangosabb szószólója lesz.

A főszerkesztőség egy másik készségét is tökéletesítette: az önmárkázást. Mussolini kezdte felismerni, hogy a politikus személye önálló médiatermék. A lap körüli sikert egyre inkább saját személyes diadalaként értelmezte. A párt intézménye helyett a saját nevéhez kötötte a radikalizmust. Ez a fejlődés később a vezérkultusz egyik alapja lett.

Magánélete ugyancsak viharos volt. A nők számára nem elsősorban stabil társkapcsolatot keresett, inkább hódítást, csodálatot és gyakran segítséget. Kapcsolatai között voltak egyszerű vidéki nők és művelt, befolyásos értelmiségiek. A férfiasság kultusza nemcsak későbbi propagandája, hanem saját önképének része volt.

1912 körül ismerkedett meg szorosabban Margherita Sarfattival, a gazdag zsidó családból származó, művelt milánói műkritikussal és szocialistával. Sarfatti olyan világot nyitott meg előtte, amelyhez korábban kevés köze volt: szalonokat, művészeket, iparosokat, kulturális eliteket. A kapcsolat később szerelmi viszonyra és politikai együttműködéssé vált. Sarfatti nem egyszerűen szerető volt:

hozzájárult ahhoz, hogy a nyers agitátorból társasági és nemzetközi értelemben is eladható politikai figura legyen.

1914 nyarán azonban olyan válság érkezett, amely az egész európai baloldalt próbára tette. A nagyhatalmak háborúba léptek, és a szocialista internacionalizmus elve a nemzeti mozgósítás valóságával ütközött. Olaszország kezdetben semleges maradt. Mussolini először a párt álláspontját követte, és a háborút imperialista konfliktusnak tekintette. Néhány hét alatt azonban megváltoztatta véleményét.

Ez a fordulat nem egyszerűen politikai számítás volt, bár számítás is volt benne. Mussolini számára a háború a cselekvés legnagyobb színpada lett. Úgy vélte, hogy a konfliktus szétrombolhatja a régi rendet, és új társadalmat hozhat létre. A béke számára egyre inkább passzivitást jelentett; a háború erőt, közösséget és történelmi gyorsulást. A szocialista újságíró ekkor lépett arra az útra, amely néhány év múlva a fasizmushoz vezetett.

4. Nők a kezdeteknél: Rachele, Ida és Margherita

Mussolini életében a magánélet és a politika ritkán vált el élesen egymástól. A nők nem pusztán háttérszereplők voltak: némelyikük pénzzel, kapcsolatokkal, társadalmi státusszal vagy érzelmi stabilitással segítette pályáját. A diktátor későbbi családeszménye és saját magánélete között

ugyanakkor hatalmas ellentmondás feszült. Miközben a fasiszta állam a hűséges feleség, az anyaság és a nagy család kultuszát hirdette, Mussolini egész életében sorozatos viszonyokat folytatott.

Rachele Guidi volt a hivatalos társ. Fiatal koruktól ismerték egymást, családjaik is összekapcsolódtak. Első gyermekük, Edda 1910-ben született, de csak 1915-ben házasodtak össze polgári szertartás keretében. Rachele a későbbi propagandában a szerény, erős, vidéki olasz asszony mintaképe lett. Nem vett részt látványosan a politikában, otthont biztosított, gyerekeket nevelt, és hosszú időn át elviselte férje ügyeit. A rendszer számára éppen ez volt az ideális szerep: a vezér családi hátországának megtestesítése.

Egészen más történet Ida Dalseré. A trentinói származású, önálló üzletasszony Milánóban ismerte meg Mussolinit. Kapcsolatuk idején állítólag jelentős anyagi segítséget adott neki, sőt saját kozmetikai vállalkozását is feladta, hogy támogathassa politikai-újságírói terveit. 1915-ben fiúgyermekük született, Benito Albino. Ida azt állította, hogy házasságot kötöttek, de ennek dokumentumai később eltűntek vagy nem maradtak fenn megbízható formában.

Mussolini hatalomra jutása után Ida Dalser létezése egyre kényelmetlenebbé vált. A hivatalos családképnek nem volt helye benne. A nő nem volt hajlandó eltűnni, ragaszkodott ahhoz, hogy nyilvánosan ismerjék el kapcsolatukat és gyermeküket. A diktatúra válasza könyörtelen volt.

Megfigyelték, elszigetelték, végül elmeógyógyintézetbe zárták, ahol 1937-ben meghalt. Fiát szintén intézetbe kényszerítették, és 1942-ben fiatalon halt meg. A történet megmutatja, milyen könnyen vált a személyes konfliktus állami elnyomássá, amikor az egyik fél kezében már az egész hatalmi apparátus állt.

Margherita Sarfatti ezzel szemben éveken át a rendszer belső köreihez tartozott. Művelt, gazdag és nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező nő volt, aki az olasz művészeti életben önálló tekintéllyel bírt. Mussolini mellett nemcsak szerelmi partner, hanem kulturális mentor és kommunikációs tanácsadó is lett. Segített abban, hogy a vezér ne csupán erőszakos utcai politikusként, hanem modern, művelt, történelmi küldetéssel rendelkező államférfiként jelenjen meg.

A három nő három különböző funkciót töltött be Mussolini világában. Rachele a stabilitást és a hagyományt képviselte. Ida a múlt elhallgatott adósságát, amelyet a diktátor erővel próbált eltörölni. Sarfatti a társadalmi felemelkedést és az önmítosz kifinomítását. Egyikük története sem egyszerű szerelmi epizód. Mindegyikükön keresztül látni lehet Mussolini személyiségének egyik alapvonását: az embereket hajlamos volt szerepük szerint értékelni. Aki segítette, fontos volt; aki akadállyá vált, azt félretolta.

Ez a magánéleti minta politikai értelemben is ismerős. Mussolini az eszmékkel, szövetségesekkel és intézményekkel

is így bánt. A szocializmus addig volt hasznos, amíg felemelte. A monarchia addig, amíg kinevezte és legitimálta. Az egyház addig, amíg erkölcsi tekintélyt kölcsönzött. Hitler addig, amíg nagyhatalmi sikert ígért. A személyes hűség számára mindig másodlagos maradt a hatalomhoz képest.

II. rész – A fordulat

5. A háború, amely mindent megváltoztatott

1914 őszén Mussolini néhány hét alatt olyan politikai fordulatot hajtott végre, amely nemcsak saját karrierjét, hanem az olasz szélsőjobboldal későbbi fejlődését is meghatározta. Az első világháború kitörésekor az Olasz Szocialista Párt a semlegesség mellett állt. A konfliktust a kapitalista nagyhatalmak háborújának tekintette, amelyben a munkásoknak nincs mit keresniük. Mussolini, az Avanti! főszerkesztőjeként kezdetben ugyanezt a vonalat képviselte. Októberben azonban már azt írta, hogy a merev semlegességet aktív, cselekvő politikának kell felváltania.

A változás mögött többféle motívum húzódott meg. Egyik sem magyarázza önmagában a fordulatot. Mussolini hitt abban, hogy a háború felrobbantja a régi politikai rendet. A konfliktust egyre inkább forradalmi gyorsítóként látta: a lövészárkokban szerzett közös élmény szerinte új típusú közösséget hozhat létre, a front pedig feloldhatja az

osztálykülönbségeket. Ehhez társult az olasz nacionalizmus: Trieszt, Dél-Tirol és más, olasz lakosságú területek megszerzésének ígérete. Végül ott volt a személyes ambíció. A pártfegyelem már szűknek bizonyult számára.

A szakítás gyors volt és látványos. A pártvezetés elítélte, Mussolini lemondott az Avanti! éléről, majd ki is zárták a pártból. Néhány héttel később új lapot indított Il Popolo d'Italia címmel. A lap kezdettől az intervenció mellett kampányolt. Anyagi háttérében ipari körök, köztük a háborús termelésben érdekelt vállalkozók támogatása is megjelent, és a korabeli források francia segítségről is beszélnek. A későbbi fasiszta mítosz a magányos forradalmár képét szerette hangsúlyozni, a valóság azonban prózaibb volt: a politikai újsághoz pénz, nyomda, papír és kapcsolatok kellettek.

A háborúpárti mozgalmakban ekkor még nagyon különböző emberek találkoztak. Nacionalisták, republikánusok, szindikalisták, forradalmi szocialisták és háborús veteránok keveredtek. A későbbi fasizmus egyik előképe éppen ez a politikai vegyület lett. A közös pont nem egy kidolgozott ideológia volt, hanem a meggyőződés, hogy Olaszországot ki kell rántani a passzivitásból, és a nagy történelmi pillanatban erőt kell mutatnia.

Olaszország 1915 májusában belépett a háborúba az antant oldalán. Mussolini is bevonult. Nem futott be látványos katonai karriert, de szolgált az Isonzó-fronton, és

1917-ben egy gyakorlóbaletben súlyosan megsebesült. A frontélmény később fontos eleme lett önképének. A háborús nemzedékhez tartozónak tekintette magát, és úgy vélte, hogy a lövészárokból megszületett egy új olasz ember, aki fegyelmezettebb, keményebb és kevésbé kötődik a régi pártpolitikához.

A háború Mussolini gondolkodását végleg elmozdította a nacionalizmus irányába. Az osztályharcot egyre inkább a nemzeti közösség gondolata váltotta fel. A korábbi internacionalizmus helyére a nemzet mint legfőbb politikai egység került. Ez még nem jelentette a későbbi fasiszta rendszer teljes programját, de a döntő törés megtörtént.

Az első világháború nélkül Mussolini valószínűleg egészen más politikai pályát fut be. Nem azért, mert a háború „megteremtette” volna benne a diktátort, hanem mert lehetővé tette, hogy addigi radikalizmusát új nyelvre fordítsa. A forradalmi energiát most már nem a nemzetközi munkásmozgalom, hanem az olasz nemzet szolgálatába állította. A háború után pedig több százezer olyan ember tért haza, aki hasonlóan érezte: a régi világ megbukott, a béke nem hozott igazságot, és a politikának új formára van szüksége.

6. A szocialistából nacionalista

1918 őszén Olaszország a győztesek között fejezte be a világháborút, de a társadalmi hangulat hamar

csalódottságba fordult. A fronton több mint félmillió olasz katona halt meg, a gazdaság kimerült, az infláció elszabadult, a munkanélküliség nőtt. A békeszerződések ugyan területi nyereséget hoztak, de a nacionalista közvélemény jelentős része úgy érezte, hogy az ország nem kapta meg mindazt, amit a háborúba lépéskor ígértek neki. Megszületett a „megcsonkított győzelem” mítosza.

Mussolini erre a csalódottságra épített. 1918-ban lapja fejlécéről eltűnt a szocialista megjelölés, helyére a „harcosok és termelők napilapja” jellegű önmeghatározás került. Ez több volt tipográfiai változtatásnál. A szerkesztőség világossá tette, hogy új politikai közönséget keres: veteránokat, kisvállalkozókat, középosztálybelieket, nacionalista munkásokat, olyan embereket, akik úgy érezték, hogy a háború áldozatai után a régi pártok továbbra is ugyanúgy osztozkodnak a hatalmon.

Mussolini programja ekkor szándékosan képlékeny volt. Tudott republikánus lenni, amikor a monarchia ellen kellett beszélni, és monarchista, amikor a királyra volt szüksége. Tudott antikapitalista jelszavakat használni, miközben iparosok pénzét fogadta el. Tudott forradalmat hirdetni, majd rendet ígérni. Később éppen ez az ideológiai rugalmasság tette lehetővé számára, hogy egymással ellentétes társadalmi csoportokat gyűjtsön egy zászló alá.

A történészek gyakran vitatkoznak azon, mennyire volt Mussolini meggyőződéses ideológus és mennyire

opportunista. A kérdésre valószínűleg nincs egyszerű válasz. Voltak tartós meggyőződései: hitt az erőben, a hierarchiában, a politikai mítoszban, a nemzet mozgósíthatóságában és saját kivételes szerepében. De a konkrét programokhoz kevésbé ragaszkodott. Számára a politika nem hittétel, hanem hadszíntér volt.

A háború utáni Olaszország kedvezett az ilyen politikusnak. 1919–1920 a nagy sztrájkok, gyárfoglalások és földfoglalások időszaka lett. A „vörös kétév” sok iparost, földbirtokost és középosztálybelit megrémített. Az orosz bolsevik forradalom példája nagyon közelről hatott: sokan attól tartottak, hogy Olaszországban is kommunista hatalomátvétel készül.

Mussolini kezdetben nem egyértelműen a konzervatív rend védelmezőjeként lépett fel. 1919-ben alapított mozgalmának programjában még radikális szociális követelések, általános választójog, részben republikánus elemek és vagyonellenes jelszavak is szerepeltek. A mozgalom első választási szereplése azonban katasztrofális volt. Milánóban sem tudott áttörést elérni, országosan pedig jelentéktelen eredményt kapott.

A kudarc fontos tanulságot adott. A puszta radikalizmus nem elég. A következő években Mussolini egyre világosabban a kommunizmustól féltő társadalmi csoportok felé fordult. Közben nem mondott le az utcai mozgalomról. Így jött létre az a sajátos szövetség, amely a fasizmust

felemelte: forradalmi retorika és ellenforradalmi funkció, tömegmozgalom és elitfinanszírozás, antiestablishment nyelv és a régi hatalmi csoportok támogatása egyszerre.

A baloldali indulás tehát nem tűnt el nyomtalanul. A fasizmus később is sokat merített a szocialista mozgalom szervezeti kultúrájából: nagygyűléseket, sajtót, dalokat, jelképeket, ifjúsági szervezeteket, politikai identitást kínált. A cél azonban gyökeresen megváltozott. Az osztályok felszabadítása helyett a társadalom fegyelmezése, a nemzet egységének kikényszerítése és az ellenfelek elhallgattatása került a középpontba.

7. A fasizmus születése

1919. március 23-án Milánóban néhány tucatnyi ember gyűlt össze egy olyan szervezet megalapítására, amelyről akkor még kevesen gondolták volna, hogy néhány év múlva egész Olaszországot uralni fogja. A Fasci Italiani di Combattimento, vagyis nagyjából „olasz harci szövetségek” elnevezés a latin fasces, a vesszőnyaláb és bárd jelképére utalt. Az ókori Rómában ez a magistratusok hatalmának emblémája volt; Mussolini mozgalmában a közösség erejét, fegyelmét és tekintélyét jelentette.

A korai fasizmus ideológiailag szándékosan zavaros volt. A mozgalomban veteránok, futurista művészek, radikális nacionalisták, volt szocialisták, szindikalisták és egyszerű kalandorok egyaránt megjelentek. Közös nevezőjük nem egy

részletes gazdasági program, hanem a háborús élmény, az elégedetlenség, a gyűlölt parlamenti rendszer és a cselekvés kultusza volt.

A fasizmus éppen azzal vált veszélyessé, hogy hosszú ideig nehéz volt egyetlen mondatban meghatározni. Mussolini ezt nem hibának, hanem előnynek tekintette. Minél kevésbé volt kötött a program, annál több ember vetíthette bele saját vágyait. A földbirtokos rendet akart, a veterán megbecsülést, a nacionalista területi növekedést, az elégedetlen fiatal kalandot, az iparos sztrájkmentes termelést, a kisember pedig olyan vezetőt, aki végre „tesz valamit”.

A fasizmus azonban hamar túllépett a szavakon. A squadristák, a fegyveres fasiszta osztagok Észak- és Közép-Olaszország vidékein megtámadták a szocialista önkormányzatokat, szakszervezeteket és szövetkezeteket. Felgyújtották a munkásotthonokat, megverték a vezetőket, ricinusolajjal alázták meg ellenfeleiket, és gyilkosságokat is elkövettek. A vidéki elit egy része pénzzel, járművekkel és fegyverrel segítette őket.

A hatóságok gyakran tétlenek maradtak. Rendőrök és katonatisztek között sokan szimpatizáltak a fasisztákkal, vagy legalábbis hasznos ellensúlynak tekintették őket a baloldallal szemben. Ez döntő jelentőségű volt. A fasizmus nem pusztán azért erősödött meg, mert nagy tömegek támogatták, hanem azért is, mert az állam egyes részei nem léptek fel ellene következetesen.

Ebben az időben Gabriele D'Annunzio költő és nacionalista kalandor különös példát adott a politikai színházra. 1919-ben önkénteseivel megszállta Fiumét, és ott látványos, militarizált, szónoklatokkal és tömegrituálékkal teli uralmat épített ki. Számos elem, amelyet később a fasizmushoz kötünk – a feketeing, a római köszöntés, a politikai liturgia, a vezér és a tömeg közvetlen kapcsolata – D'Annunzio világában már megjelent. Mussolini egyszerre tekintette őt példaképnek és riválisnak. Megtanulta tőle, hogy a politika lehet színház, és hogy a közönség nemcsak érveket, hanem élményt is akar.

1921-re a mozgalom párttá alakult: létrejött a Nemzeti Fasiszta Párt. Mussolini közben kettős játékot folytatott. A radikális feketeinges vezetőket azzal nyugtatta, hogy a mozgalom forradalmi marad, a hagyományos eliteknek pedig azt üzent, hogy ő az egyetlen ember, aki képes ellenőrzés alatt tartani saját fegyvereseit. Ebből a paradoxonból kovácsolt hatalmat: ő hozta létre a fenyegetést, majd saját magát kínálta fel megoldásként.

8. Feketeingesek és a politikai erőszak

A fasizmus felemelkedését nem lehet megérteni az erőszak központi szerepe nélkül. A fasiszták nem csupán olyan párt voltak, amelynek egyes hívei időnként verekedtek. A szervezett erőszak a mozgalom működésének része lett. A squadristák teherautókon érkeztek egy-egy településre,

lerohanták a baloldali központokat, megverték vagy elűzték az aktivistákat, majd saját embereiket ültették a helyükre. Az akció egyszerre szolgált katonai, pszichológiai és propaganda cél.

A cél nem mindig az ellenfél fizikai megsemmisítése volt. Gyakran elég volt a megalázás. A ricinusolajjal való kényszerítetés, a nyilvános verés, a haj levágása vagy a falu főterén történő megszegyenítés azt üzent: az állam nem tud vagy nem akar megvédeni. A félelem gyorsan terjedt. Ha egy szocialista polgármestert elűzték, a szomszédos település vezetői gyakran már maguktól visszafogták tevékenységüket.

Mussolini viszonya ehhez az erőszakhoz kettős volt. Nyilvánosan időnként mérséklőnek mutatkozott, és tárgyalásokat kezdeményezett. Valójában tudta, hogy politikai súlya éppen abból ered, amit a feketeingesek az utcán képviselnek. A parlamentben szavazatai voltak; a falvakban és városokban fegyveres emberei. Ez a kettő együtt tette őt veszélyessé.

A hagyományos konzervatív elit súlyosan félreismerte a helyzetet. Sok vezető úgy gondolta, hogy a fasizmust be lehet fogni a parlamenti rendszerbe, és fel lehet használni a baloldal gyengítésére. A taktika rövid távon működött: a szocialista szervezetek valóban visszaszorultak. Hosszú távon azonban a fasiszták lettek az erősebbek. Aki abban bízott, hogy Mussolini majd megköszöni a támogatást és visszatér a szabályokhoz, nem értette a mozgalom logikáját.

Az erőszaknak volt egy generációs dimenziója is. Sok feketeinges fiatal férfi volt, aki a háború után nem találta helyét a civil társadalomban. A mozgalom közösséget, státust, kalandot és ellenséget adott nekik. Egyenruhát viselhettek, parancsot teljesíthettek, és azt érezhették, hogy történelmet csinálnak. A fasizmus számára ezek az érzelmek legalább olyan fontosak voltak, mint a program.

Az erőszak normalizálása a demokrácia lassú lebontását jelentette. Egy választás csak akkor szabad, ha az ellenfél kampányolhat. Egy sajtó csak akkor szabad, ha szerkesztősegeit nem gyűjtják fel. Egy parlament csak akkor képvisel valós politikai versenyt, ha a képviselőket nem fenyegeti verés vagy gyilkosság. Mire Mussolini 1922-ben a kormányfői poszt közelébe ért, az olasz politikai rendszer már súlyosan sérült.

A fasizmus tehát nem egyetlen puccsal győzött. Évek alatt tanította meg a társadalmat arra, hogy a törvények nem mindenkit védenek egyformán, hogy az erőszak lehet politikai érv, és hogy a hatóságok hallgatása maga is állásfoglalás. Ez a folyamat sokkal fontosabb volt, mint a későbbi mítoszokban ünnepezt menetelés Rómába.

III. rész – A Duce hatalma

9. A menetelés, amely nem egészen menetelés volt

1922 októberének végén a fasiszták látványos mozgósításba kezdtek. A „menetelés Rómába” később a rendszer alapító mítosza lett: fegyelmezett feketeinges tömegek vonulnak a fővárosba, megbénítják a régi államot, és Mussolini élükön átveszi a hatalmat. A valóság ennél jóval kevésbé hősies volt.

Mussolini nem vonult a menet élén. Milánóban maradt, és óvatosan kivárt. Tudta, hogy a fasiszta alakulatok katonailag nem tudnának komoly ellenállást leküzdeni. A főváros környékére érkező csoportok rosszul felszereltek voltak, az időjárás is megviselte őket. Ha a hadsereg parancsot kap a kemény fellépésre, valószínűleg gyorsan szétoszlátja őket.

A döntő kérdés ezért nem az volt, hogy a feketeingesek be tudják-e venni Rómát, hanem hogy a politikai elit hajlandó-e megállítani őket. Luigi Facta miniszterelnök szükségállapotot akart kihirdetni, de III. Viktor Emánuel király nem írta alá a rendeletet. A király motivációi máig vita tárgyát képezik: tarthatott polgárháborútól, bizonytalan lehetett a hadsereg lojalitásában, és abban is bízhatott, hogy Mussolini kormányba emelve megszelídíthető.

Október 29-én a király Mussolinit kormányalakításra kérte fel. A leendő diktátor vonattal utazott Rómába. A szó szoros értelmében hálókocsiban érkezett a hatalomba. A feketeingesek később tartották meg a diadalmas felvonulást, amikor a politikai döntés már megszületett.

Ez a részlet nem csökkenti az esemény jelentőségét. Éppen ellenkezőleg. Megmutatja, hogy a demokrácia gyakran nem akkor omlik össze, amikor kívülről lerohanják, hanem amikor belülről feladják. Mussolini nem úgy lett miniszterelnök, hogy megsemmisítette az olasz államot. Az állam formális vezetője nevezte ki. Kormányában kezdetben más pártok képviselői is helyet kaptak. Az alkotmányos folytonosság látszata megmaradt.

Mussolini első parlamenti szereplései egyszerre tartalmaztak fenyegetést és megnyugtatót. Azt hangoztatta, hogy akár erővel is átvehette volna a hatalmat, de törvényes úton választotta. Ezzel azt üzent a konzervatívoknak, hogy képes rendet teremteni, a fasiszta radikálisoknak pedig azt, hogy a forradalom lehetősége továbbra is az ő kezében van.

A régi elit újra és újra ugyanabba a hibába esett: azt hitte, hogy Mussolini függ tőle. Valójában kölcsönös függés alakult ki, amelyben a fasiszta vezető gyorsan növelte saját mozgásterét. A király, a hadsereg, az iparosok és a katolikus körök egy része támogatta vagy eltűrte, mert saját céljaihoz hasznosnak látta. Mussolini viszont ezt az időt arra használta, hogy fokozatosan maga alá gyűrje azokat az intézményeket, amelyek eredetileg korlátozhatták volna.

A „menetelés Rómába” ezért nem pusztán egy fasiszta sikertörténet, hanem a demokratikus elitek önfeladásának története is. A feketeingesek fenyegetése önmagában nem lett volna elég. Szükség volt hozzá azokra, akik úgy

gondolták: jobb Mussolini bent, mint kint. Néhány év múlva már nem volt lehetőségük eldönteni, hol legyen.

10. Mi a fasizmus?

A fasizmus meghatározása már a húszas években sem volt egyszerű, és a történészek ma sem használnak egyetlen, minden részletre kiterjedő definíciót. Ez részben magából a mozgalmából következik. Mussolini sokáig kerülte a túl pontos programot. A korai fasizmus egyszerre használt forradalmi és konzervatív, antikapitalista és vállalkozásbarát, republikánus és monarchiával együttműködő jelszavakat.

Mégis vannak olyan elemek, amelyek nélkül a mussolini fasizmus nem érthető. Az első a szélsőséges nacionalizmus. A nemzet nem egyszerűen politikai közösség, hanem magasabb rendű organizmus, amelynek érdeke megelőzi az egyénét. A második a liberalizmus és a pluralizmus elutasítása. A fasiszta felfogásban a pártok versenye nem az érdekek békés egyeztetése, hanem a nemzeti egység megbontása.

A harmadik elem az erő és az erőszak kultusza. A politikai ellenfél nem legitim rivális, hanem akadály. A konfliktus nem kerülendő, hanem megtisztító erő. A negyedik a vezérelv. A közösség akarata a vezető személyében testesül meg, aki a pártok és érdekcsoportok fölött áll. Mussolini ebben a rendszerben nem csupán kormányfő, hanem a nemzet szimbolikus teste.

Fontos a modern tömegpolitika is. A fasizmus nem akarja hazaküldeni az embereket a politikából. Éppen ellenkezőleg: mozgósítja őket. Felvonulásokra, ünnepségekre, ifjúsági szervezetekbe, szabadidős egyesületekbe, sporteseményekre és tömeggyűlésekre hívja őket. A különbség a demokráciához képest az, hogy a részvétel nem valódi választási lehetőséget jelent, hanem a rendszerhez való tartozás kifejezését.

A fasiszta állam a társadalmi konfliktusokat sem megszüntetni, sem szabadon megjeleníteni nem akarta. A korporatív modell azt ígérte, hogy munkások és munkaadók érdekeit az állam felügyelete alatt egyeztetik. A gyakorlatban ez a független szakszervezetek felszámolását és a munkások autonómiájának korlátozását jelentette. A társadalmi béke ára az volt, hogy a konfliktusokat nem lehetett nyíltan politikává alakítani.

A fasizmust továbbá mélyen áthatotta a férfiasság, a harc és az ifjúság kultusza. A háborús veterán, a sportoló, a fegyelmezett fiú és a sokgyermekes anya a rendszer ideáltípusai lettek. A nőket elsősorban anyai szerepükben értékelte, miközben a vezér személyes életében semmibe vette a hirdetett erkölcsi normákat.

A rendszer nem volt azonos a náci Németországgal. A fajelmélet kezdetben nem állt a középpontban, és az olasz állam intézményi szerkezete is más maradt: a monarchia, az egyház és több hagyományos intézmény tovább élt. De ez nem teszi a fasizmust „enyhe” diktatúrává. A politikai

szabadságot felszámolta, ellenfeleit üldözte, gyarmati háborúkban tömeges erőszakot alkalmazott, később pedig faji törvényeket fogadott el és részt vett a zsidók üldözésében.

A fasizmus legfontosabb paradoxona talán az, hogy egyszerre volt modern és antidemokratikus. Használta a korszerű kommunikációt, a tömegkultúrát, a technikát és az állami szervezést, miközben a politikai szabadságot a nemzet gyengeségének tekintette. Ezért veszélyes történelmi tévedés pusztán múltba forduló reakcióként látni. Mussolini nem vissza akarta állítani a 19. századot. Egy új, vezérelt tömegtársadalmat akart létrehozni.

11. Matteotti halála és a diktatúra megszületése

1924 tavaszán Mussolini rendszere még nem volt teljes diktatúra. A fasiszták dominálták a politikát, az utcai erőszak súlyos volt, és a választási szabályokat úgy alakították át, hogy a győztes lista aránytalanul nagy parlamenti többséghez jusson, de ellenzéki pártok és lapok továbbra is működtek. A rendszer jövője nem volt teljesen eldöntött.

A választások után Giacomo Matteotti szocialista képviselő a parlamentben részletesen beszélt a megfélemlítésről, erőszakról és szabálytalanságokról. Néhány nappal később, 1924. június 10-én fasiszta kapcsolatokkal rendelkező emberek elrabolták és meggyilkolták. Holttestét csak később

találták meg.

Az ügy országos felháborodást váltott ki. Mussolini helyzete megingott. A közvélemény egy része őt tette politikailag felelőssé, és a rendszer támogatói között is zavar támadt. Az ellenzék képviselői tiltakozásul kivonultak a parlamentből, abban bízva, hogy a király vagy a régi elit a válság hatására leváltja a miniszterelnököt.

Ez végzetes számításnak bizonyult. A király nem lépett. Az ellenzék pedig saját magát fosztotta meg a parlamenti fellépés lehetőségétől. Közben a radikális fasiszták Mussolinit gyengeséggel vádolták, és azt követelték, hogy a mozgalom végre nyíltan szakítson a liberális rendszerrel.

1925. január 3-án Mussolini a parlamentben sorsfordító beszédet mondott. Nem vallotta be Matteotti meggyilkolásának közvetlen elrendelését, de vállalta a fasizmus politikai felelősségét, és kihívóan jelezte, hogy rendet fog teremteni. A beszéd után gyorsult fel a diktatúra kiépítése.

A következő években betiltották az ellenzéki pártokat és lapokat, korlátozták a gyülekezési és szólásszabadságot, politikai rendőrség és különleges bíróság jött létre, az ellenfeleket száműzetésbe vagy börtönbe küldték. A parlament fokozatosan díszletté vált. Mussolini már nem egyszerűen miniszterelnök volt, hanem Duce.

A váltás mégsem egyik napról a másikra történt. A diktatúra lépcsőzetesen épült fel, és éppen ez tette hatékonyá. Minden új korlátozás az előzőre hivatkozott, minden rendkívüli intézkedés valamilyen válságra adott válaszként jelent meg. A társadalom hozzászokhatott ahhoz, hogy a szabadság egy-egy darabja eltűnik.

A Matteotti-válság egyik legfontosabb tanulsága az, hogy Mussolini ekkor még megbukhatott volna. Nem volt mindenható. A monarchia, a hadsereg, a közigazgatás és a gazdasági elit együttes fellépése valószínűleg véget vethetett volna uralmának. Azért maradt hatalmon, mert ezek a szereplők nem vállalták a konfliktust. A diktatúra tehát nem csupán a fasiszták erejéből született, hanem mások passzivitásából is.

12. Alku a Vatikánnal

Mussolini fiatalon kifejezetten antiklerikális volt. Szocialista éveiben gúnyolta az egyházat, támadta a papság politikai szerepét, és a vallást gyakran a társadalmi alávetettség eszközének tekintette. A húszas évek végére mégis ő lett az a politikus, aki rendezte az olasz állam és a Szentszék közel hatvan éve húzódó konfliktusát.

A „római kérdés” 1870 óta terhelte az olasz politikát. Az egységes olasz állam elfoglalta Rómát és megszüntette a Pápai Államot, a pápák pedig nem ismerték el teljesen az új helyzetet. A Vatikán és az olasz állam viszonya évtizedekig

rendezetlen maradt.

Mussolini felismerte, hogy a konfliktus lezárása hatalmas legitimációs nyereséget jelenthet. A katolicizmus az olasz társadalom mélyen beágyazott intézménye volt. Egy diktátor, aki a pápával képes megegyezni, olyan erkölcsi és nemzetközi elismerést szerezhet, amelyet pusztán rendőri eszközökkel nem lehet létrehozni.

1929. február 11-én aláírták a lateráni egyezményeket. Létrejött a szuverén Vatikánvárosi Állam, az olasz állam pénzügyi rendezést vállalt, a konkordátum pedig szabályozta az egyház helyzetét. A katolicizmus különleges státust kapott, a vallásoktatás megerősödött, az egyház pedig elfogadta az olasz államot és Rómát annak fővárosaként.

A megállapodás mindkét fél számára előnyös volt. A pápa szuverenitást és jogi biztonságot kapott, Mussolini pedig olyan államférfiként jelenhetett meg, aki megoldott egy 19. század óta fennálló problémát. A nemzetközi sajtóban is nőtt tekintélye.

A kompromisszum azonban nem jelentett valódi harmóniát. A fasiszta állam és a katolikus egyház társadalmi szervezetei, különösen az ifjúság nevelése terén, időről időre konfliktusba kerültek. Mindkét fél igényt tartott az olaszok lojalitására. A Duce totális politikai jelenlétet akart, az egyház pedig nem mondhatott le saját intézményeiről és erkölcsi tekintélyéről.

A lateráni szerződések mégis Mussolini egyik legfontosabb politikai sikerének számítottak. Megmutatták pragmatizmusát: képes volt feladni korábbi antiklerikalizmusát, ha a hatalom érdeke ezt kívánta. A fasiszmus szempontjából ez mintaértékű volt. A rendszer nem azért kötött kompromisszumot, mert pluralista lett, hanem azért, mert egy erős intézménnyel szemben előnyösebbnek látta az alkut, mint a nyílt háborút.

13. A Duce és a Don

A fasiszta propaganda egyik gyakran emlegetett sikertörténete a maffia elleni hadjárat volt. Mussolini 1924-ben szicíliai látogatása során állítólag sértésként élte meg, hogy egy helyi maffiavezér, Francesco Cuccia úgy viselkedett, mintha a területen az államnál is nagyobb tekintélye lenne. A történet részleteit később kiszínezhették, de a lényeg illeszkedett Mussolini önképéhez: nem tűrhetett el párhuzamos hatalmat.

A feladatot Cesare Mori prefektus kapta, aki rendkívül kemény módszerekkel kezdte felszámolni a szicíliai maffiahálózatokat. Tömeges letartóztatások, ostromszerű rendőri akciók, vagyonelkobzások és megfélemlítés követték egymást. Mori „vaskézzel” lépett fel, és a rezsim hamar a rend helyreállításának példaképeként mutatta be.

A hadjárat rövid távon valóban meggyengítette számos maffiaszervezet működését. Sok vezető börtönbe került vagy

külföldre menekült. A fasiszta állam azt állította, hogy felszámolta a jelenséget. Ez azonban túlzás volt. A maffia társadalmi gyökerei, informális kapcsolatai és gazdasági érdekei nem tűntek el. Egyes, a fasiszta rendszerrel kapcsolatot találó szereplők érintetlenek maradtak.

A történet azért is tanulságos, mert a rendteremtés autoriter mítoszának egyik klasszikus példája. A diktatúra valóban képes gyors, látványos rendészeti akciókra, mert kevésbé kötik jogállami garanciák. Ebből azonban nem következik, hogy tartósan megoldja a problémát. A maffia a második világháború és a fasizmus bukása után újra erősödött.

A Mussolini-féle maffiaellenes politika mögött ráadásul nem a jogállam eszménye állt. A Duce nem azért harcolt a szervezett bűnözés ellen, mert a törvény mindenki fölött állt, hanem mert az állami hatalom kizárólagosságát akarta. A maffia azért volt elfogadhatatlan, mert saját hűségi rendszerrel, saját erőszakkal és saját tekintéllyel rendelkezett.

Ez a különbség fontos. A jogállam a hatalmat is korlátozza. A diktatúra a rivális erőszakot azért tiltja, hogy saját erőszakmonopóliumát tegye teljessé. Mussolini szemében nem két, egymással versengő törvénytelenység állt szemben, hanem egyetlen állam, amely nem tűrhet vetélytársat.

14. A hatalom színháza

Mussolini a modern politikai kommunikáció egyik ösztönös mestere volt. Megértette, hogy a tömegtársadalomban a vezető nem elég, ha döntéseket hoz: láthatónak kell lennie. A Duce ennek megfelelően saját testét, hangját és mindennapi tevékenységeit is propagandává alakította.

A Palazzo Venezia erkélye lett legfontosabb színpada. Innen beszélt a Piazza Venezia terén összegyűlt tömegekhez. Beszédeit nem hagyományos parlamenti érvelésként építette fel. Rövid mondatok, kérdések, szünetek, kiáltások és előre kiszámított gesztusok követték egymást. A közönség válasza – „Duce! Duce!” – maga is része volt az előadásnak.

Mussolini gondosan gyakorolta a szerepet. Figyelte saját filmfelvételeit, tanulmányozta testtartását, javította gesztusait. A kidüllesztett mellkas, az előretolt áll, az oldalra tett ököl és a szigorú arc nem spontán mozdulatok voltak, hanem vizuális nyelv. A vezérnek erőt, elszántságot és fizikai fölényt kellett sugároznia.

A propaganda számtalan szerepben mutatta. Mussolini kaszál a búzaföldön, repülőgépet vezet, úszik, sítel, lovagol, katonai gyakorlatot szemlél, íróasztalnál dolgozik. A képek azt a benyomást keltették, hogy a Duce egyszerre katona, munkás, sportoló, gondolkodó és államférfi. Nem lehetett olyan terület, ahol ne lenne jelen.

A testkultusz politikai üzenete egyértelmű volt. A rendszer egészséges, fegyelmezett és termékeny nemzetet akart. A férfiasságot a katonai erővel, a női szerepet az anyasággal kötötte össze. A vezető teste pedig a nemzet erejének jelképe lett.

A tömeg részvétele sem mindig volt spontán. Helyi pártszervezetek mozgósították az embereket, a távolmaradásnak következményei lehettek. A diktatúra ugyanakkor nem kizárólag kényszerből működött. Sok olasz valóban lelkesedett Mussoliniért, különösen a húszas évek végén és a harmincas évek elején. A rendszer bizonyos stabilitást, nagy építkezéseket és nemzetközi presztízst tudott felmutatni, miközben a propaganda a sikereket megsokszorozta.

A „konszenzus diktatúrája” kifejezés éppen ezt a kettősséget ragadja meg. A rendszernek volt társadalmi támogatása, de ez nem szabad politikai versenyben mérődött. A lelkesedés, a konformizmus, a félelem és a karrierérdek összekeveredett.

A hatalom színháza azért működött, mert a közönség is része lett. A tömeg nem pusztán nézte Mussolinit, hanem saját részvételével igazolta őt. A politikai döntés helyét a rituális egyetértés vette át. A modern diktatúra egyik titka éppen ez: nem elég, ha engedelmeskedsz; láthatóan lelkesedned is kell.

15. Margherita Sarfatti és a vezér mítosza

Margherita Sarfatti neve nélkül Mussolini nyilvános képének kialakulását nehéz megérteni. A velencei zsidó nagypolgári családból származó műkritikus már Mussolini szocialista éveiben kapcsolatba került vele. Műveltsége, társadalmi kapcsolatai és kulturális érzéke olyan dolgokat adott a férfinak, amelyekkel maga kevésbé rendelkezett.

Sarfatti bevezette a milánói elit köreibe. Művészekkel, iparosokkal, írókkal és politikusokkal ismertette össze. Nem egyszerűen illemleckéket adott neki; hozzájárult ahhoz, hogy Mussolini önmagát történelmi személyiségként kezdje megjeleníteni. A nyers szónok köré kulturális aura épült.

1925-ben megjelent Mussolini-életrajza, amely a Ducét nemzetközi közönség számára is bemutatta. A könyv a politikai márka része lett: a forradalmi, energikus, modern vezető képe külföldön is terjedt. A húszas években sok nyugati megfigyelő még nem úgy tekintett Mussolinire, mint később Hitlerre. Voltak, akik autoriter ugyan, de hatékony modernizátort láttak benne.

Sarfatti a művészetben is fasiszta nemzeti stílus kialakítására törekedett. A Novecento Italiano csoport támogatásával olyan kulturális környezetet akart teremteni, amely modern, mégis a római és olasz hagyományhoz kapcsolódik. Ez jól illeszkedett Mussolini önképéhez: nem

pusztán politikai rendszert, hanem új korszakot akart alapítani.

A kapcsolat azonban fokozatosan megromlott. Mussolini újabb szeretőket talált, a politikai rendszer pedig Németország felé közeledett. Sarfatti zsidó származása egyre kellemetlenebbé vált egy olyan országban, amely 1938-ban faji törvényeket vezetett be. Az a nő, aki segített felépíteni a Duce mítoszát, végül maga is a rendszer kirekesztő politikájának célpontjává vált.

Elhagyta Olaszországot, és csak a háború után tért vissza. Története különösen erős szimbóluma Mussolini politikai hűtlenségének. A diktátor nemcsak eszméket és szövetségeseket cserélt le, hanem embereket is. Sarfatti számára a rendszer, amelyhez oly sokat adott, végül azt üzent: származása miatt nem tartozik a nemzethez.

16. A Duce és a Führer

A húszas években Adolf Hitler Mussolinit példaképnek tekintette. A müncheni szélsőjobbboldali politikus számára az olasz fasiszták sikere azt bizonyította, hogy egy radikális tömegmozgalom képes megtörni a parlamenti rendszert, utcai erőt szervezni, majd államhatalommá válni. A „menetelés Rómába” inspirálta a náci mozgalom egyes elképzeléseit, a fasiszta jelképek, egyenruhák és tömegrituálék pedig több ponton mintát adtak.

Mussolini eleinte alig vette komolyan Hitlert. Az 1923-as müncheni sörpuccs bukása megerősítette benne azt a véleményt, hogy a német utánzó ügyetlen. Amikor Hitler később hatalomra került, a Duce még mindig saját magát tekintette tapasztaltabb államférfinak.

Első személyes találkozóik sem voltak harmonikusak. Mussolini modortalannak, túlságosan beszédesnek és ideologikusnak találta Hitlert. A német diktátor ezzel szemben valódi csodálattal fordult felé. A kapcsolat azonban gyorsan átalakult, mert Németország gazdasági és katonai ereje sokkal gyorsabban nőtt, mint Olaszországé.

Az egyik első komoly konfliktus Ausztria kérdése volt. Mussolini sokáig ellenezte, hogy Hitler bekebelezze az országot. 1934-ben, Engelbert Dollfuss osztrák kancellár meggyilkolása után olasz csapatokat is a Brenner-hágóhoz vezényelt, jelezve, hogy nem tűr német beavatkozást. Néhány évvel később azonban már nem állt Hitler útjába.

A fordulatban döntő szerepet játszott az etiópiai háború. A nyugati hatalmak szankciói Mussolinit Németország felé lökték. Hitler támogatta az olasz gyarmati vállalkozást, és a spanyol polgárháborúban is közös oldalon harcoltak. 1936-ban megszületett a „Róma-Berlin tengely” kifejezés, 1939-ben pedig a két állam megkötötte az acélpaktumot.

A kapcsolat mégsem volt egyenrangú. Hitler egyre erősebb lett, Mussolini pedig egyre inkább követő. A náci

vezetőnek modern hadserege, nagyobb ipara és világosabb stratégiai terve volt. A Duce a német sikereket látva saját nagyhatalmi ambícióit próbálta gyorsítani, miközben országának erőforrásai nem tették lehetővé ugyanezt.

Dél-Tirol kérdése jól mutatta az alku természetét. Mussolini két évtizeden át erőltette a német nyelvű lakosság olaszosítását. Hitler viszont a német „életter” jelszavát hirdette. Mégis elfogadta, hogy Dél-Tirol Olaszországnál maradjon, cserébe a helyi németek számára felajánlották a kivándorlás lehetőségét a Reich területére. A két diktátor ideológiai elveket is kész volt feláldozni a szövetség érdekében.

A hatalmi viszony 1939 után végleg megfordult. Mussolini, aki egykor Hitler mestere volt, egyre inkább a német döntésekhez igazodott. A második világháborúban ez az alárendeltség katasztrofális következményekhez vezetett. A Duce még megpróbált önálló háborúkat indítani, hogy bizonyítsa egyenrangúságát. Éppen ezek a kalandok mutatták meg, milyen messz került a húszas évek magabiztos példaképétől.

IV. rész – A birodalmi álmom

17. Mérges gáz Afrika fölött

1935 őszén Mussolini elindította azt a háborút, amelyet a fasiszta rendszer egyik legnagyobb diadalának szánt, és amely valójában a diktatúra erkölcsi lelepleződésének egyik legfontosabb epizódja lett. Olaszország Etiópia, akkori nevén Abesszínia ellen vonult hadba. A cél nem egyszerű területszerzés volt. Mussolini birodalmat akart, még hozzá olyat, amely a római múlt nagyságát idézi fel, és bizonyítja, hogy a fasiszta Olaszország végre nagyhatalom.

Az etiópai háborúnak volt egy régi olasz traumája is. 1896-ban az olasz hadsereg Adwánál súlyos vereséget szenvedett az etióp erőktől. Egy európai gyarmatosító hatalom számára ez megalázó emlékek számított. Mussolini a revansot a nemzeti büszkeség helyreállításaként adta el.

1935. október 3-án az olasz csapatok Eritrea és Olasz Szomáliföld felől támadtak. A hadsereg hatalmas technikai fölényben volt: repülőgépek, tüzérség, páncélosok és modern logisztika állt szemben egy jóval gyengébben felszerelt ellenféllel. Az etióp katonák azonban kemény ellenállást tanúsítottak, és a hadjárat nem haladt olyan gyorsan, mint Mussolini remélte.

Ekkor került sor a vegyi fegyverek széles körű alkalmazására. Az olasz légierő mustárgázt vetett be, nemcsak katonai célpontok, hanem visszavonuló csapatok, ellátási útvonalak és egyes beszámolók szerint civil területek ellen is. A vegyi háború megsértette azokat a nemzetközi normákat, amelyekhez Olaszország is csatlakozott. A fasiszta

propaganda természetesen elhallgatta a részleteket.

A háború egy másik arcát a gyarmati rasszizmus mutatta. A fasiszta állam Afrikát alacsonyabb rendű térként kezelte, amelynek népeit európai uralom alá lehet hajtani. A katonai győzelem után megszállási terror következett. 1937 februárjában, az olasz alkirály elleni merényletet követően Addisz-Abeában tömeges megtorlás zajlott, és később kolostorok, vallási közösségek is célponttá váltak.

Az etióp háború nemzetközi szempontból is fordulópont volt. Etiópia tagja volt a Népszövetségnek, amely szankciókat hirdetett Olaszország ellen. A büntetőintézkedések azonban nem voltak elég erősek ahhoz, hogy megállítsák az agressziót. A Szuezi-csatornát például nem zárták le az olasz szállítások előtt, így a hadjárat logisztikai útvonala működhetett tovább.

Mussolini otthon hatalmas propagandasikert aratott. 1936 májusában győzelmet hirdetett, III. Viktor Emánuel király pedig felvette az „Etiópia császára” címet. A Piazza Venezia tömegei ünnepeltek. A rendszer népszerűsége rövid időre csúcsra ért.

A diadal ára azonban hatalmas volt. Az ország gazdaságilag kimerült, külpolitikailag közelebb került Hitlerhez, és a gyarmati háborúban alkalmazott erőszak megmutatta, hogy a fasizmus képes tömeges, fajilag igazolt brutalitásra. A második világháború későbbi bűnei mellett az

etiópai hadjárat gyakran háttérbe szorul, pedig önmagában is súlyos figyelmeztetés: Mussolini birodalmi álma nem szónoki póz volt, hanem emberek százezreinek életét érintő agresszív politika.

18. Spanyolország és a fasiszta testvériség

1936 nyarán Spanyolországban katonai felkelés kezdődött a köztársasági kormány ellen. A konfliktus gyorsan polgárháborúvá vált, és szinte azonnal nemzetközi jelentőséget kapott. Mussolini számára a háború egyszerre jelentett ideológiai és stratégiai lehetőséget.

Francisco Franco és a nacionalisták támogatása jól illeszkedett a fasizmus antikommunista önképéhez. Mussolini azt akarta bizonyítani, hogy Olaszország a bolsevizmus elleni európai küzdelem élén áll. Ugyanakkor a Földközi-tenger nyugati medencéjében is növelni akarta befolyását. Egy baráti spanyol rendszer gyengíthette volna Franciaország pozícióját és erősíthette volna az olasz nagyhatalmi státust.

Olaszország nagyszámú katonát, repülőgépet, fegyvert és hadianyagot küldött Franco oldalára. A beavatkozás költségei jelentősek voltak, különösen egy olyan ország számára, amely alig fejezte be az etiópai háborút. Mussolini mégis vállalta a terhet, mert a konfliktust saját rendszerének bizonyítási terepeként értelmezte.

A spanyol háborúban a német és az olasz támogatás sok ponton összekapcsolódott. Ez tovább erősítette a Róma és Berlin közötti együttműködést. A két diktatúra együtt segített egy autoriter jobboldali erőt, miközben a demokratikus nyugati hatalmak a be nem avatkozás politikájával próbálták távol tartani magukat a konfliktustól.

Mussolini számára azonban a spanyolországi részvétel nem hozta azt a gyors presztízсныereséget, amelyre számított. Az olasz csapatok Guadalajara mellett 1937-ben látványos vereséget szenvedtek, amit a fasiszta propaganda nehezen tudott elrejteni. A háború elhúzódott, és újabb erőforrásokat emésztett fel.

A konfliktus mégis fontos tapasztalatot adott a rezsimnek: a külpolitikai agresszió és az ideológiai önigazolás összeolvadhat. A diktatúra belpolitikai szempontból is használta a háborút. A spanyol fronton harcoló olaszokat a fasizmus katonai küldetésének hőseiként ünnepelték, miközben az ország hozzászokott ahhoz a gondolathoz, hogy a politikai célok külföldön is fegyverrel érvényesíthetők.

A „fasiszta testvériség” azonban nem volt teljes. Franco rendszere saját spanyol hagyományokra, katolicizmusra és katonai konzervativizmusra épült. Nem egyszerűen Mussolini másolata volt. A Duce számára mégis fontos volt, hogy a polgárháború eredménye az európai erőviszonyok jobbra tolódását mutatta. 1939 tavaszán Franco győzött. Ugyanabban az évben Európa már egy sokkal nagyobb

háború küszöbén állt.

19. Albánia, Dél-Tirol és a terjeszkedés határai

Mussolini birodalmi politikája nem korlátozódott Afrikára. A Balkán és a Földközi-tenger térsége számára természetes olasz érdekszférának tűnt. Albánia már a húszas években erős olasz gazdasági és politikai befolyás alá került. 1939 áprilisában az olasz hadsereg megszállta az országot, Zogu király elmenekült, és Albánia gyakorlatilag az olasz korona fennhatósága alá került.

A hadművelet gyors és könnyű volt, de éppen ez mutatta Mussolini egyre nagyobb bizonytalanságát. Hitler 1938-ban bekebelezte Ausztriát, majd 1939 márciusában szétverte Csehszlovákiát. A Duce úgy érezte, hogy szövetségese minden héten újabb térképet rajzol át, miközben Olaszország lemarad. Albánia megszállása részben a nagyhatalmi egyenrangúság látványos bizonyítékának készült.

Dél-Tirol ezzel szemben a fasiszta nacionalizmus korlátait mutatta. A terület az első világháború után került Olaszországhoz, noha lakosságának jelentős része német anyanyelvű volt. Mussolini erőteljes olaszosítási politikát folytatott: az olasz nyelvet erőltette az oktatásban és közigazgatásban, olaszosította a helyneveket, és az állam ösztönözte olaszok betelepülését.

Hitler hatalomra kerülése után logikusnak tűnhetett volna, hogy a német nemzetegyesítés programja Dél-Tirolra is kiterjed. A két diktátor szövetsége azonban fontosabb lett az elvnel. 1939-ben megállapodtak az úgynevezett opcióról: a dél-tiroli németek választhattak, hogy kivándorolnak a Német Birodalomba, vagy Olaszországban maradnak és vállalják az olaszosodás nyomását.

A megoldás drámai családi és közösségi konfliktusokat okozott. Falvak, rokonságok és baráti körök szakadtak ketté. A német nemzetiszocialista propaganda a kivándorlást ösztönözte, a fasiszta állam pedig saját szuverenitását védte. A két rendszer közötti ideológiai rokonság tehát nem szüntette meg az állami érdekek ütközését.

Mussolini terjeszkedése egyre inkább presztízspolitikává vált. Nem mindig világos stratégiai előnyt keresett, hanem bizonyítani akarta, hogy Olaszország képes a nagyhatalmak módjára cselekedni. Ez a gondolkodás vezetett később a görögországi támadáshoz is. A térképen szerzett új terület fontosabbnak tűnt, mint az, hogy az ország gazdaságilag, katonailag és logisztikailag képes-e megtartani.

20. Faji törvények és erkölcsi bukás

Az olasz fasizmus korai szakaszában az antiszemitizmus nem töltött be olyan központi szerepet, mint a német nemzetiszocializmusban. Zsidó olaszok is csatlakoztak a fasiszta mozgalomhoz, és Mussolini időnként kifejezetten

lenézően beszélt a német fajelméletről. Margherita Sarfatti, hosszú éveken át egyik legfontosabb bizalmasa és szeretője, maga is zsidó származású volt.

Ez a tény azonban nem ad felmentést a későbbi eseményekre. 1938-ban a fasiszta állam látványosan fordult a faji politika felé. Megjelent a „faji kiáltvány”, majd sorra születtek azok a jogszabályok, amelyek kizárták a zsidókat az állami állásokból, az oktatásból és számos szakmából, korlátozták tulajdonjogaikat, házassági lehetőségeiket és társadalmi részvételüket.

A változás okairól sok vita folyt. Kétségtelenül szerepet játszott a náci Németországhoz való közeledés. Mussolini azt akarta, hogy a Róma–Berlin tengely ne csak diplomáciai, hanem ideológiai szövetségnek is tűnjön. Ugyanakkor az olasz gyarmati politika már korábban is kialakított egy erősen rasszista nyelvet, különösen Afrikában. A fajelmélet tehát nem teljesen külső import volt, hanem a rendszer saját radikalizálódásával is összefüggött.

A faji törvények több tízezer olasz zsidó életét változtatták meg egyik napról a másikra. Olyan emberek kerültek ki a nemzeti közösségből, akik sokszor első világháborús veteránok, fasiszta párttagok vagy teljesen asszimilált olasz családok tagjai voltak. A rendszer azt bizonyította, hogy a hűség sem jelent védelmet, ha az állam biológiai kategóriák alapján határozza meg, ki tartozhat a nemzethez.

Mussolini felelőssége itt közvetlen. Nem igaz az a mentegető magyarázat, amely szerint Hitler kényszerítette rá a faji törvényeket. Az olasz diktátor saját politikai döntést hozott, és az állam végrehajtotta. A későbbi német megszállás idején, különösen a Salò Köztársaságban, az olasz fasiszta hatóságok a zsidók üldözésében és deportálásában is közreműködtek.

Margherita Sarfatti sorsa különösen szimbolikus. A nő, aki hozzájárult Mussolini nemzetközi imázsának kialakításához, 1938 után elhagyta az országot. Személyes története megmutatta, hogy a diktátor politikája nem ismer hálát. Az ideológiai fordulat fontosabb lett a korábbi kapcsolatoknál.

A faji törvényekkel a fasizmus újabb morális határt lépett át. A politikai ellenfél üldözése után már származás alapján is jogfosztottá tett embereket. Ezzel az olasz rendszer még szorosabban kapcsolódott ahhoz az európai szélsőjobbaldali világhoz, amely rövidesen soha nem látott tömeggyilkosságba torkollott.

21. Háborúra készülve – felkészületlenül

1939 szeptemberében Hitler megtámadta Lengyelországot, és kitört a második világháború. Az acélpaktum ellenére Olaszország nem lépett azonnal hadba. Mussolini nagyon jól tudta, hogy országa nincs felkészülve egy nagy európai konfliktusra. A hadsereg felszerelése hiányos volt, az ipar kapacitása korlátozott, az üzemanyag-

és nyersanyagkészletek elégtelenek.

A Duce ezért „nem hadviselő” státust hirdetett. A fogalom ügyesen különbözött a semlegességtől: jelezte a politikai hűséget Németországhoz, de időt adott Olaszországnak. Katonai vezetői közül többen azt szerették volna, ha az ország legalább 1942-ig kimarad a háborúból.

1940 tavaszán azonban a német hadsereg villámgyors sikereket aratott Nyugat-Európában. Franciaország összeomlása közelinek látszott. Mussolini attól tartott, hogy ha tovább vár, a béketárgyalásokon nem ülhet majd a győztesek asztalánál. Híressé vált cinikus számítása szerint néhány ezer halottra van szüksége ahhoz, hogy részt vehessen a zsákmány elosztásában.

1940. június 10-én Olaszország hadat üzent Franciaországnak és Nagy-Britanniának. A döntés a fasiszta külpolitika logikus, mégis katasztrofális következménye volt. Mussolini húsz éve az erőt dicsőítette. Olyan rendszert épített, amely saját legitimációját a nagyhatalmi státushoz és katonai férfiassághoz kötötte. Amikor elérkezett a pillanat, politikailag szinte lehetetlen volt kívül maradnia a háborún.

A fasiszta propaganda azt sugallta, hogy Olaszország modern katonai hatalom. A valóság más volt. A haderő több fronton elavult eszközökkel küzdött, a parancsnoki rendszer merev volt, az ipari termelés elmaradt a nagyhatalmakétól. A hadsereg számos tisztje és katonája bátran harcolt, de olyan

politikai célokat kapott, amelyekhez az ország anyagi ereje nem volt elegendő.

Mussolini külön „párhuzamos háborút” akart folytatni. Nem egyszerűen Hitler alárendelt szövetségese kívánt lenni, hanem saját olasz győzelmeket akart. Ez a hiúság vezetett a görögországi támadáshoz, amelyet a németekkel való teljes egyeztetés nélkül indított el. A kudarc után éppen az ellenkező eredményhez vezetett: Olaszország egyre jobban függött a Wehrmacht segítségétől.

A háború megmutatta a fasiszta propaganda és az állami kapacitás közötti szakadékot. A Duce húsz éven át azt állította, hogy új, erős Olaszországot hozott létre. A frontokon viszont kiderült, hogy a látványos felvonulások, a bombasztikus beszédek és a birodalmi térképek nem helyettesítik az üzemanyagot, a teherautót, a korszerű tüzérséget és a jó stratégiai tervezést.

22. Görögország, Észak-Afrika és a keleti front

1940 októberében Mussolini Albánia felől megtámadta Görögországot. A döntést részben az a sértettség motiválta, hogy Hitler sorra hajtotta végre saját balkáni lépéseit anélkül, hogy Mussolinit valódi partnerként kezelte volna. A Duce egy gyors olasz győzelemmel akarta bebizonyítani, hogy ő is képes önálló stratégiai kezdeményezésre.

A támadás rosszul előkészített volt. A terep, az időjárás, az utánpótlás és a görög ellenállás egyaránt komoly nehézséget okozott. A görög erők visszaverték az olaszokat, sőt Albánia területére is benyomultak. Mussolini kénytelen volt német segítségre támaszkodni. 1941 tavaszán a Wehrmacht megtámadta Jugoszláviát és Görögországot, és gyorsan lezárta azt a hadjáratot, amelyet az olaszok egyedül nem tudtak megnyerni.

Észak-Afrikában hasonló folyamat zajlott. Olaszország Líbiából Egyiptom felé támadott, de a brit erők ellentámadása súlyos veszteségeket okozott. Hitler Erwin Rommel vezetésével német Afrikakorpsot küldött a front stabilizálására. A látványos német hadműveletek tovább erősítették azt a benyomást, hogy a fasiszta Olaszország saját háborújában is egyre inkább másodhegedűs.

1941-ben Mussolini a Szovjetunió elleni háborúba is csapatokat küldött. Kezdetben kisebb expedíciós erőt, később jóval nagyobb hadsereget. Az olasz katonák felszerelése különösen a téli körülményekhez volt elégtelen. A Don térségében 1942–1943 telén a szovjet offenzíva súlyos katasztrófát okozott. Tízezrek haltak meg, sebesültek meg vagy estek fogságba.

Az otthoni társadalom számára a háború egyre kézzelfoghatóbbá vált. Élelmiszerhiány, bombázások, gyászjelentések és hadifoglyokról érkező hírek rombolták a rendszer tekintélyét. Mussolini személyi kultusza, amely a

harmincas években még erőt sugárzott, fokozatosan hiteltelenné vált.

A Duce maga is egyre fáradtabb, betegesebb és elszigeteltebb lett. A nyilvános szereplései ritkultak. A korábbi energikus vezér képe és a valóság között már nem lehetett fenntartani a régi összhangot. A propaganda gépezete működött, de egyre kevesebben hitték el, hogy a győzelem karnyújtásnyira van.

A háborús kudarcok politikai következményei lassan érlelődtek. A monarchia, a hadsereg és a fasiszta elit egyes tagjai elkezdtek azon gondolkodni, miként lehetne Mussolini nélkül tárgyalni a szövetségesekkel. A rendszer, amelyet a Duce személyére építettek, éppen emiatt vált törékennyé: ha a vezér elveszíti a győztes aura erejét, nincs olyan intézmény, amely hitelesen átvehetné a helyét.

V. rész – A bukás

23. 1943: amikor elfogyott a varázs

1943 nyarára a fasiszta rendszer válsága nyilvánvalóvá vált. A szövetségesek Észak-Afrikában legyőzték a tengelyhatalmakat, majd júliusban partra szálltak Szicíliában. Olasz terület vált hadszínterré. A városokat bombázták, a lakosság háborús fáradtsága óriási volt, a hadsereg vezetése pedig nem látott reális utat a

győzelemhez.

Mussolini politikai tekintélye összeomlott. A fasiszta vezető, aki két évtizeden át a cselekvés emberének mutatta magát, most benuitnak tűnt. Hitlerrel szemben képtelen volt önálló stratégiát kialakítani, a szövetségeseikkel való különbéke gondolatát pedig nem merte nyíltan vállalni.

1943. július 24-ről 25-re virradó éjszaka összeült a Fasiszta Nagytanács. Dino Grandi határozati javaslata lényegében azt indítványozta, hogy a király vegye vissza alkotmányos katonai jogköreit. A szavazás Mussolini vereségével végződött. A rendszer legfelső testülete saját vezetője ellen fordult.

Másnap Mussolini audienciára ment III. Viktor Emánuelhez. Azt hitte, talán még mindig ő irányítja a folyamatot. A király azonban közölte vele, hogy Pietro Badoglio marsallt nevezte ki miniszterelnökké. Amikor Mussolini távozott, letartóztatták.

A bukás meglepően gyors és vértelen volt. Az ország nagy részében nem indult fasiszta ellenállás a Duce védelmében. A jelvények és Mussolini-képek eltűntek, a tömeg sok helyen ünnepelt. Ez megmutatta, milyen gyorsan olvadhat el a diktatúrában a látványos lelkesedés, ha megszűnik a hatalom kényszere és a győzelem reménye.

A király és Badoglio kormánya ugyanakkor veszélyes kettős játékba kezdett. Nyilvánosan folytatták a háborút

Németország oldalán, titokban pedig tárgyalni kezdtek a szövetségesekkel. Szeptember 8-án bejelentették a fegyverszünetet. A német hadsereg azonnal megszállta Olaszország nagy részét.

A hadsereg világos parancsok nélkül maradt. Katonák százezrei kerültek kaotikus helyzetbe, sokakat a németek lefegyvereztek és fogságba hurcoltak. Az állam összeomlása súlyos következményekkel járt. A király és a kormány délre menekült, az ország pedig kettészakadt.

Mussolini ekkor még fogoly volt. A hatóságok különböző helyeken őrizték, végül a Gran Sasso hegyi szállójába vitték. A történet azonban újabb, tragikus fejezetet tartogatott számára. Hitler nem volt hajlandó elveszíteni régi szövetségesét.

24. Salò: egy diktátor Hitler fogságában

1943. szeptember 12-én német különleges egységek merész akcióval kiszabadították Mussolinit a Gran Sasso hegyi szállójából. A műveletet a náci propaganda Otto Skorzeny nevéhez kötötte, és látványos győzelemként mutatta be. A valóságban a foglyot őrző olaszok alig tanúsítottak ellenállást.

A kiszabadított Mussolini fizikailag és politikailag is megváltozott ember volt. Fáradtnak, betegnek és kiábrándultnak tűnt. Hitler azonban rábeszélte – vagy

rákényszerítette –, hogy térjen vissza a politikába. Észak-Olaszország német megszállás alatt álló területén létrehozták az Olasz Szociális Köztársaságot, amelynek központja a Garda-tó környékén, Salò térségében működött.

A név forradalmi társadalmi programot sugallt. Mussolini megpróbált visszanyúlni a fasizmus korai, antikapitalista és republikánus retorikájához. A monarchiát árulónak nevezte, szociális reformokról beszélt. A valóságban azonban mozgástere minimális volt. A német hadsereg és SS ellenőrizte a stratégiai döntéseket, az olasz gazdaságot pedig a német háborús érdekek szolgálatába állították.

A Salò-rezsim sok tekintetben radikálisabb és kegyetlenebb lett, mint a korábbi fasiszta állam. Polgárháború zajlott: partizánok harcoltak a német megszállók és az olasz fasiszták ellen, a megtorlások pedig mindkét oldalon brutálisak voltak. A fasiszta egységek részt vettek ellenállók kivégzésében és falvak terrorizálásában.

A zsidók üldözése is új szakaszba lépett. 1943 őszétől a Salò Köztársaság hivatalosan ellenségnek minősítette a zsidókat, vagyonukat elkobozta, és olasz hatóságok is részt vettek letartóztatásukban. Sokakat német koncentrációs és megsemmisítő táborokba deportáltak.

Mussolini személyes helyzete különös volt. Formálisan ismét államfő, valójában Hitler vazallusa. Német őrség védte és felügyelte. A hajdani Duce, aki egykor lenézően beszélt a

náci vezérről, immár tőle függött életben maradása és politikai szerepe.

A Garda-tó környéki rezidencián töltött hónapok alatt Mussolini egyre inkább a múlt embere lett. Interjúiban és feljegyzéseiben időnként keserűen beszélt saját kudarcairól. Mégis folytatta a háborút és vállalta a Salò-rendszer vezetését. Ezért nem lehet pusztán Hitler foglyaként felmenteni. Korlátozott mozgástérben, de továbbra is politikai döntéseket hozott, és neve legitimációt adott az együttműködésnek.

25. Edda, Ciano és a család tragédiája

Mussolini legidősebb lánya, Edda különleges helyet foglalt el a családban. Erős akaratú, önálló nő volt, aki apjához sokáig szoros érzelmi kapcsolatban állt. 1930-ban feleségül ment Galeazzo Ciano-hoz, a rendszer egyik feltörekvő diplomatájához, aki később külügyminiszter lett.

Ciano fiatal, társasági és kezdetben meggyőződéses fasiszta volt. Naplói azonban azt mutatják, hogy a harmincas évek végén egyre kritikusabban látta Hitler politikáját és az Olaszországra nehezedő német függést. Tudta, hogy az ország nincs felkészülve a háborúra, és többször próbált óvatosságot javasolni.

1943. július 25-én Ciano a Nagytanácsban Mussolini ellen szavazott. A döntés később árulásnak minősült a

Salò-rendszerben. Ciano Németországba menekült, abban bízva, hogy ott biztonságban lehet, de a náciik visszaadták az olasz fasisztáknak.

1944 januárjában Veronában látványos pert rendeztek azok ellen, akik a Nagytanácsban Mussolini leváltására szavaztak. Ciano-t halálra ítélték. Edda kétségbeesetten próbálta megmenteni férjét, apját is kérlelte, de eredménytelenül. Ciano-t január 11-én kivégezték.

A történet a diktatúra egyik legtragikusabb családi epizódja. Mussolini olyan rendszer élén állt, amely végül saját vejét is megölte. Hogy mennyi személyes mozgástere volt az ítélet megakadályozására, arról vita folyik, de tény, hogy nem mentette meg.

Edda soha nem bocsátotta meg teljesen apjának Ciano halálát. A család politikai tragédiája így személyes szakítássá vált. A vezérkultusz logikája a legszűkebb magánszférába is behatolt: a politikai hűség fontosabb lett a rokonságnál.

Ciano naplói a háború után fontos történeti forrássá váltak. Belülről mutatják meg a fasiszta elit világát, annak hiúságait, félelmeit és egymás közötti konfliktusait. A rendszer kívülről monolitnak látszott, belül azonban rivalizálás, bizonytalanság és sokszor cinizmus jellemezte.

26. Clara Petacci és az utolsó út

Clara Petacci jóval fiatalabb volt Mussolininál. Egy római polgári családból származott, és már fiatalon rajongott a Duce személyéért. Kapcsolatuk a harmincas évek elején kezdődött, és a következő évtizedben Petacci Mussolini egyik legfontosabb szeretője lett.

A viszony különbözött a korábbi kapcsolatoktól. Petacci nem volt olyan politikai és kulturális társ, mint Sarfatti. Rajongása személyesebb, szinte vallásos jellegű volt. Naplói és levelei rendkívüli érzelmi intenzitásról tanúskodnak. Mussolini számára egyre inkább menedéket jelentett az öregedés, a háborús kudarckok és a politikai elszigetelődés idején.

1943 után Clara is a német megszállás alatt álló északra került. Családja befolyást és előnyöket is próbált szerezni a kapcsolatból, ami feszültségeket okozott a fasiszta körökben. Petacci azonban a végsőig Mussolini mellett maradt.

1945 áprilisában a német front összeomlott Észak-Olaszországban. A partizánfelkelés terjedt, a szövetséges csapatok gyorsan nyomultak előre. Mussolini április 25-én elhagyta Milánót. Tervei bizonytalanok voltak: talán Svájcba akart menekülni, talán a németekkel együtt észak felé vonulni, esetleg valamilyen utolsó politikai alkut remélt.

Clara Petacci vele tartott. Mussolini német katonai oszlophoz csatlakozott, és megpróbált álruhában elrejtőzni.

Április 27-én a Comói-tó közelében partizánok felismerték és elfogták.

Másnap Mussolinit és Petaccit kivégezték. A pontos körülmények körül később számos legenda és vita alakult ki, de a hivatalos történeti rekonstrukció szerint a partizánvezetés döntése alapján lőtték agyon őket.

Holttestüket Milánóba vitték, és a Piazzale Loretón közszemlére tették. A helyszínnek szimbolikus jelentősége volt: 1944-ben fasiszták ott végeztek ki ellenállókat, és testüket a téren hagyták. 1945-ben a bosszú logikája fordult vissza a rendszer vezetőire.

Mussolini és Petacci testét fejjel lefelé akasztották fel egy benzinkút fémszerkezetére. A fényképek bejárták a világot. A fasizmus, amely két évtizeden át tudatosan építette a Duce testének képét, végül ugyanezt a testet látta megalázva. A politikai színház utolsó jelenetét már nem Mussolini rendezte.

VI. rész – Mussolini után

27. A holttest politikája

Mussolini halála után a teste sem szűnt meg politikai tárgy lenni. Eltemették, majd a sírt 1946-ban neofasiszta aktivisták feltörték és a holttestet ellopták. Hónapokig rejtegették, mielőtt a hatóságok visszaszerezték volna. Évekig titkos

helyen tartották, majd 1957-ben a kormány engedélyezte, hogy a családi kriptában, Predappióban helyezték el.

A döntés jól mutatta az olasz emlékezetpolitika ellentmondásait. A háború utáni köztársaság antifasiszta alapokon állt, de a társadalom jelentős része valamilyen módon része volt a fasiszta korszaknak. Milliók voltak párttagok, állami alkalmazottak, ifjúsági szervezetek tagjai vagy egyszerű alkalmazkodók. A rendszer teljes démonizálása így sok család saját múltját is érintette.

A háború utáni politikában viszonylag gyorsan megjelent a neofasiszta Movimento Sociale Italiano, az MSI. A pártot Mussolini egykori hívei alapították, és bár a köztársasági rendszer keretei között működött, jelképeiben és emlékezetében nyíltan kapcsolódott a fasiszta múlthoz. A láng motívuma, amely később más jobboldali pártok jelképrendszerében is megjelent, ezt a folytonosságot idézte.

Mussolini emléke kettős életet kezdett élni. A hivatalos történeti kultúrában diktátor, háborús agresszor és a demokrácia felszámolója volt. Családi történetekben azonban gyakran enyhébb kép maradt fenn: „legalább rend volt”, „építkezett”, „a vonatok jártak”. Ezek a mondatok sokszor nem konkrét történeti mérlegből, hanem a háború utáni bizonytalanságok és a hosszú évtizedek alatt kialakult nosztalgia logikájából születtek.

A diktátor testének kultusza azért maradhatott fenn, mert egyes hívei vértanúként értelmezték halálát. A Piazzale Loreto képei számukra nem a diktatúra végső következményét, hanem a kommunista partizánok brutalitását bizonyították. Így a történeti felelősség kérdése könnyen átfordulhatott áldozati narratívába.

Az emlékezetpolitika lényege éppen ez: nem pusztán arról szól, mi történt, hanem arról is, ki milyen történetet választ a történetekről. Mussolini esetében a vita máig azért szenvedélyes, mert személye túlmutat saját életén. A kérdés az, hogyan értelmezi Olaszország a diktatúra, a háború, az ellenállás és a polgárháború egymásba fonódó múltját.

28. Predappio és az emlékezet harca

Predappio kis romagnai település volt Mussolini születésekor. A fasizmus idején azonban szimbolikus helyszínné alakították. A rendszer átépítette, új középületeket emelt, és a Duce szülőhelyét a fasiszta eredetmítosz részévé tette. A vezér nemcsak Rómát akarta saját képére formálni; szülőfaluját is politikai emlékművé változtatta.

A háború után Predappio különös örökséget kapott. A Mussolini családi kriptája rendszeresen vonzza a diktátor híveit, különösen születésének, a menetelés Rómába évfordulójának és halálának napja körül. Fekete inget viselő csoportok, fasiszta jelképeket árusító boltok és politikai

zarándokok hosszú ideig a település mindennapjainak részét jelentették.

Ez komoly dilemmát okozott a helyi vezetésnek és a történészeknek. Ha a város elhallgatja Mussolini múltját, átengedi a terepet a nosztalgiának. Ha turisztikai látványossággént kezeli, azzal akaratlanul is normalizálhatja a diktátor kultuszát. Ha pedig kizárólag elítélő emlékművet épít, nehéz lehet megszólítani azokat, akik eleve más történeti identitással érkeznek.

Az egyik lehetséges válasz a történeti dokumentáció és oktatás. Nem a tárgyak eltüntetése, hanem kontextusba helyezése. Egy fasiszta épület önmagában nem propaganda, ha világosan elmagyarázzák, mire szolgált, milyen rendszer hozta létre és kik fizették meg az árát. Ugyanez igaz a jelképekre is.

Predappio így egész Európa számára érdekes példa. Sok ország küzd azzal, mit kezdjen diktatúrák épített örökségével. Le kell bontani? Meg kell őrizni? Múzeummá kell alakítani? A válasz ritkán egyszerű. A felejtés semlegesnek látszhat, de gyakran éppen a mítosznak kedvez.

Mussolini szülőhelye azért különösen érzékeny, mert a diktátor személyes kultusza ma is képes politikai érzelmeket mozgósítani. A kritikus emlékezet feladata nem az, hogy megtiltsa a múlt iránti érdeklődést, hanem hogy elválassza az érdeklődést a rajongástól. A történelem akkor szolgálja a

demokráciát, ha nem ereklýeket, hanem kérdéseket kínál.

29. Róma, amely még mindig őrzi a Ducét

Ha Predappio Mussolini személyes kultuszának emlékhelye, Róma a rendszer állami ambícióinak kőbe vésett dokumentuma. A diktátor a várost úgy akarta átalakítani, hogy az ókori Róma, a modern Olaszország és a fasiszta birodalom egyetlen történeti folyamatnak tűnjön.

A Piazza Venezia és a Palazzo Venezia erkélye a vezéri jelenlét központja lett. Innen nyílt rálátás arra a városra, amelynek közlekedési és szimbolikus tengelyeit a rezsim radikálisan átszabta. Középkori épületeket és egész házsorokat bontottak le, hogy az ókori emlékeket kiszabadítsák a későbbi városszövetből.

A Via dell'Impero, mai nevén Via dei Fori Imperiali, a Piazza Venezia és a Colosseum közötti monumentális útvonal lett. A rezsim felvonulásokat rendezett rajta, és azt sugallta, hogy a fasiszta hadsereg az ókori légiók örököse. A régészetet így közvetlenül politikai legitimáció szolgálatába állították.

A Foro Mussolini, mai nevén Foro Italico sportkomplexuma a testkultusz és a monumentalitás találkozása. Obeliszkje és mozaikjai máig őrzi a korszak jelképeit. A kérdés újra és újra felmerül: mit kezdjen a

demokratikus állam olyan feliratokkal, amelyek egy diktátort dicsőítenek? Eltávolításuk törölheti a történeti nyomot, érintetlenül hagyásuk viszont magyarázat nélkül normalizálhatja azt.

Az EUR negyed még nagyobb léptékű terv része volt. Eredetileg az 1942-re tervezett világkiállítás központjának szánták. A háború miatt a kiállítás elmaradt, de számos épület megmaradt, köztük a Palazzo della Civiltà Italiana, a „négyzetes Colosseum”. A klasszicizáló modern építészet egyszerre idézte az ókori Rómát és a 20. századi állami racionalizmust.

Mussolini várospolitikája nem pusztán esztétika volt. A széles utak a felvonulásoknak, a monumentalitás a tekintélynek, az ókori emlékek kiemelése a történelmi folytonosság mítoszának szolgált. A város lett a propaganda egyik médiuma.

Ma ezek az épületek más funkciókat töltenek be. Hivatalok, lakónegyedek, sportlétesítmények és kulturális terek lettek. A fasizmus nincs már jelen úgy, ahogy építői szánták. Mégis fontos tudni, honnan erednek. A demokratikus város egyik ereje éppen az lehet, hogy képes új jelentést adni a diktatúra örökségének anélkül, hogy letagadná annak eredetét.

30. Mit tanít Mussolini története?

Mussolini élete nem azért fontos, mert minden autoriter politikus hozzá hasonlít. A történelmi analógiákkal óvatosan kell bánni. Más kor, más társadalom, más intézmények és más technológiai környezet választ el bennünket a húszas-harmincas évek Olaszországától. A fasizmus története mégis több olyan mechanizmust mutat meg, amelyek általánosabb tanulsággal szolgálnak.

Az első: a demokrácia nem feltétlenül egyetlen látványos puccsban hal meg. Mussolini törvényes kinevezéssel lett miniszterelnök, és csak később számolta fel fokozatosan a politikai versenyt. A döntő pillanatokban a hagyományos elit szereplői újra és újra azt hitték, hogy kontrollálhatják.

A második: az utcai erőszak normalizálása önmagában átalakítja a politikai rendszert. Ha bizonyos csoportok következmények nélkül támadhatják ellenfeleiket, a választások és a parlament formálisan működhetnek, de a szabadság már sérült. A fasizmus felemelkedése előtt ez a folyamat évekig tartott.

A harmadik: a tekintélyelvű politika gyakran valódi társadalmi félelmekre épül. A háború utáni infláció, munkanélküliség, kommunista forradalomtól való félelem, a nemzeti megaláztatás érzése nem propaganda által kitalált problémák voltak. Mussolini ereje abban állt, hogy ezekre egyszerű, erőalapú válaszokat kínált.

A negyedik: a propaganda nem akkor hatásos, ha mindenki mindent elhisz. Elég, ha a rendszer meghatározza, miről és milyen nyelven beszélnek az emberek. A Duce képeinek mindenütt jelenléte, a tömeggyűlések és a rituálék azt üzenték, hogy nincs alternatíva. A politikai fölény így kulturális és pszichológiai fölénné változott.

Az ötödik: az oportunizmus nem az ideológia hiányát jelenti. Mussolini sokszor változtatott álláspontot, de néhány alapvető hite tartós maradt: az erő elsőbbsége, a pluralizmus megvetése, a nemzeti nagyság iránti vágy és saját vezetői kivételességének tudata. Az ideológiai rugalmasság éppen azért volt veszélyes, mert lehetővé tette, hogy mindig új közönséghez alkalmazkodjon.

A hatodik: a diktatúra külpolitikája gyakran belpolitikai logikából radikalizálódik. Ha a rendszer saját legitimitását erőre és történelmi küldetésre építi, egy idő után sikereket kell felmutatnia. Etiópia, Spanyolország, Albánia és végül a világháború nem elszigetelt kalandok voltak, hanem ugyanannak a nagyhatalmi önképnek a következményei.

A hetedik: a személyi kultusz egyszerre erőforrás és csapda. Mussolini hosszú ideig saját nevével azonosította a rendszert. Amikor sikert aratott, minden siker őt erősítette. Amikor azonban vereséget szenvedett, a kudarcot sem lehetett másra hárítani. 1943-ra a Duce bukása magával rántotta a rendszer nagy részét.

Végül Mussolini története arra figyelmeztet, hogy a diktátorokat nem elég személyes torzulásaikból magyarázni. A hatalomhoz támogatók, finanszírozók, hivatalnokok, katonák, bírók, újságírók és alkalmazkodó állampolgárok kellenek. A történet felelőssége ezért szélesebb egyetlen embernél. Mussolini nélkül nem lett volna olasz fasizmus abban a formában, ahogy megismertük. De Mussolini sem tudott volna rendszert építeni egy olyan társadalom nélkül, amelyben elegenden hitték azt, hogy rövid távú érdekeikért cserébe érdemes engedni a szabadságból.

A Duce egyik nagy politikai ígérete az volt, hogy megszünteti a bizonytalanságot. A történelem végeredménye ennek ellenkezője lett: Olaszország romokban, megszállva, polgárháborúban, százezrek halálával fejezte be a korszakot. A tekintélyelvű rend ígérete végül káoszba vezetett.

Epilógus - A rend ára

Benito Mussolini története azért marad nyugtalanító, mert pályája nem egy kívülről érkező megszállóé volt. Olasz volt, olasz politikai hagyományokból nőtt ki, olasz választók, intézmények és elitcsoportok között építette fel hatalmát. A fasizmus nem idegen testként zuhant az országra, hanem társadalmi félelmekből, politikai számításokból és a háború utáni válságból nőtt ki.

A rendszer sokáig nem kizárólag terrorral működött. Voltak valódi támogatói, voltak olyan emberek, akik karriert, társadalmi felemelkedést vagy rendet kaptak tőle, és voltak milliók, akik egyszerűen alkalmazkodtak. Ez teszi nehezzé a diktatúrák utólagos megítélését. Ha mindenkit fanatikus hívőnek tekintünk, nem értjük meg az alkalmazkodás mechanizmusát. Ha viszont minden felelősséget egyetlen emberre hárítunk, azt felejtjük el, hogy a hatalomhoz együttműködők is kellenek.

Mussolini egyik legnagyobb politikai teljesítménye az volt, hogy a gyengeséget erőnek tudta láttatni. A menetelés Rómába katonailag bizonytalan akció volt, mégis forradalmi diadalként vonult be a rendszer legendájába. Az olasz gazdaság nem volt önellátó, mégis birodalmi hatalomként ábrázolták. A hadsereg nem állt készen egy nagy háborúra, mégis éveken át a militarizmus lett a nemzeti önkép központja.

A propaganda tehát nem egyszerűen hazugságokat terjesztett. Értelmezési keretet adott. A kudarc átmeneti nehézség, a kétely gyávaság, az ellenfél áruló, a vezető pedig a nemzet megtestesítője lett. Ha ezt a keretet valaki elfogadta, a valóság ellentmondásai könnyebben magyarázhatónak tűntek.

A Duce bukása ugyanakkor megmutatta a személyi kultusz törékenységet. Amíg a vezető a sikert testesíti meg, a rendszer minden eredménye az ő dicsőségét növeli. Amikor

azonban sorozatos vereségek következnek, ugyanaz a személyes azonosítás végzetessé válik. 1943 nyarára Mussolinit már nem lehetett elválasztani a háborús kudarctól. Aki húsz évig azt állította, hogy minden döntés az ő akarata, a vereség felelősségét sem háríthatta másokra.

Mussolini alakját ma sem azért érdemes tanulmányozni, hogy könnyű történelmi párhuzamokat gyártsunk. Sokkal fontosabb felismerni a politikai folyamatokat: a félelemre épülő mozgósítást, az intézményi engedményeket, a politikai erőszak normalizálását, a vezéri szerep túlértékelését és azt a pillanatot, amikor a rend ígérete fontosabbá válik a szabadság garanciáinál.

A fasizmus végül nem azt adta Olaszországnak, amit ígért. Nem biztonságot, hanem háborút; nem tartós nemzeti nagyságot, hanem katonai megszállást; nem egységet, hanem polgárháborút; nem társadalmi felemelkedést, hanem romokat és gyászt. A rendszer sikereinek mérlege ezért nem választható el a végkifejlettől.

A diktatúrák iránti nosztalgia gyakran kiválaszt néhány látványos eredményt, és leválasztja őket az intézményi és emberi árról. Út épült, mocsarat csapoltak le, városnegyed született, rendészeti akció indult. Mindez önmagában lehet valós tény. A történelmi mérleg azonban azt kérdezi: milyen politikai rendszerben, milyen költséggel, milyen alternatívák elfojtásával, és hová vezetett az egész.

Mussolini történetének végső tanulsága ezért nem az, hogy a diktátorok mindig nevetségesek vagy mindig őrültek. Hanem az, hogy gyakran racionálisan használják ki mások félelmeit és tévedéseit. A szabadság elvesztése ritkán egyetlen napon történik. Sokkal gyakrabban apró engedményekből áll össze, amelyek mindegyikére lehet valamilyen pillanatnyi indokot találni. Mire kiderül az ár, a visszaút már sokkal nehezebb.

Kitekintések - A fasiszta rendszer belülről

A fasizmus hétköznapijai

Egy diktatúra tartósságát nemcsak az dönti el, hány rendőr áll az utcán és hány politikai ellenfelet zárnak börtönbe. A rendszer akkor válik igazán mélyen beágyazottá, amikor a hétköznapi élet szervezésére is igényt tart. A fasiszta Olaszország ezért az iskolától a sportegyesületig, a munkahelytől a szabadidőig egyre több területen próbált jelen lenni.

A párt ifjúsági szervezetei már kisgyermekkortól kezdve különböző korcsoportokba osztották a fiúkat és lányokat. Egyenruhát viseltek, meneteltek, sportoltak, ünnepségeken vettek részt, és megtanulták a rendszer jelképeit. A fiúktól katonás fegyelmet és fizikai erőt vártak, a lányokat elsősorban a későbbi anyai szerepre készítették. A nevelés

célja nem önálló állampolgár, hanem engedelmes, mozgósítható fasiszta közösségi ember létrehozása volt.

Az iskolai tankönyvekben és a tananyagban is nőtt Mussolini jelenléte. A Duce nem egyszerűen politikai vezetőként szerepelt, hanem olyan emberként, aki személyes példájával testesíti meg az olasz nemzet erényeit. A gyerekek ugyanazokkal a portrékkal találkoztak az osztályteremben, amelyek a középületek falán, a postai képeslapokon és a sajtóban is megjelentek.

A felnőttek szabadidejét az Opera Nazionale Dopolavoro próbálta megszervezni. Sport, kirándulás, kultúra és kedvezményes üdülés kapcsolódott az állami szervezethez. A rendszer ezzel valós szolgáltatásokat nyújtott, és éppen ez tette hatásossá. A propaganda nem mindig üres jelszó volt: gyakran olyan intézményhez kapcsolódott, amely az emberek számára kézzelfogható előnyt kínált.

A fasiszta hétköznapiak azonban nem jelentettek teljes ideológiai átalakítást. Sok olasz alkalmazkodott anélkül, hogy fanatikus hívő lett volna. Belépett a szervezetbe, mert az kellett az álláshoz, elment az ünnepségre, mert elvárták, viselte a jelvényt, mert kényelmesebb volt, mint tiltakozni. A diktatúra egyik ereje éppen az ilyen szürke zónákban rejlett. Nem kellett mindenkinek lelkes fasisztává válnia. Elég volt, ha elég sokan úgy viselkedtek, mintha azok lennének.

Ez a különbség fontos a személyi kultusz megértéséhez is. A rendszer által közvetített kép szerint Mussolini és az olasz nép között szinte misztikus kapcsolat állt fenn. A valóság ennél sokkal változatosabb volt. Voltak rajongók, opportunisták, közömbösek, félelemből engedelmeskedők és rejtett ellenfelek. A diktatúra azonban arra törekedett, hogy ez a sokféleség ne jelenhessen meg nyilvánosan. A társadalom felszíne ezért egységesebbnek tűnt, mint amilyen valójában volt.

A búzacsata és a gazdasági önellátás

Mussolini szerette a politikai kampányokat katonai nyelven megfogalmazni. Nem egyszerűen mezőgazdasági programot indított, hanem „búzacsatát”, nem pusztán a líra árfolyamát próbálta stabilizálni, hanem csatába indult a nemzeti valuta értékéért. A nyelv minden kérdést harccá alakított, amelyben a Duce volt a főparancsnok.

Az 1925-ben meghirdetett búzacsata célja az volt, hogy Olaszország csökkentse gabonaimportját és önellátóbbá váljon. A propaganda képein Mussolini maga is félmeztelenül vagy ingujjban jelenik meg az aratásnál, mintha személyesen dolgozna a termelés növelésén. A jelenetek tökéletesen illeszkedtek a vezérkultuszhoz: az államfő nem íróasztal mögött ül, hanem együtt verejtékezik a néppel.

A programnak voltak eredményei. A búzatermelés nőtt, új földeket vontak művelésbe, egyes technikai fejlesztések is

terjedtek. Az önellátás ára azonban magas volt. A gabona mesterséges előnyben részesítése más termények rovására ment, és nem oldotta meg az olasz mezőgazdaság szerkezeti problémáit. A propaganda egyszerű győzelmi mutatót választott – több búza –, miközben a gazdaság egészének hatékonysága összetettebb kérdés maradt.

A harmincas években az autarkia, vagyis a gazdasági önellátás eszméje még fontosabb lett. Az etiópiai háború miatt bevezetett nemzetközi szankciók megerősítették azt a fasiszta érvet, hogy Olaszországnak minél kevésbé kell külföldi nyersanyagoktól és áruktól függenie. A rendszer helyettesítő anyagokat, hazai termelést és takarékossgot hirdetett.

Az önellátás azonban részben illúzió volt. Olaszország energiahordozókban és számos ipari nyersanyagban szegény maradt. A modern háborúhoz szükséges olaj, szén, acél és gépipari kapacitás tekintetében nem tudott Németországgal, Nagy-Britanniával vagy az Egyesült Államokkal versenyezni. A második világháborúban ez a különbség döntővé vált.

A gazdasági propaganda legismertebb utólagos mítosza, hogy Mussolini alatt „legalább pontosan jártak a vonatok”. A mondat azért él tovább, mert tökéletesen tömöríti az autoriter rend ígéretét: kevesebb szabadságért cserébe hatékonyabb államot kapunk. A történeti valóság ennél sokkal árnyaltabb. A vasúti rendszer fejlesztése részben már a fasizmus előtt megkezdődött, a teljesítmény pedig

korántsem volt olyan hibátlan, mint a legenda sugallja.

Mussolini gazdasági politikájának legnagyobb ellentmondása végül a háborúban vált láthatóvá. A rezsim húsz éven át erőt demonstrált, de az ipari és nyersanyagkapacitás nem nőtt fel a birodalmi ambíciókhoz. A gazdasági csaták nyelvét valódi csatateretek váltották fel, ahol már nem lehetett propagandával pótolni a hiányzó üzemanyagot.

Az „új olasz ember”

A fasiszmus nem elégedett meg az állam átalakításával. Új embertípust akart létrehozni. A régi olasz társadalmat a propaganda túl individualistának, kényelmesnek, regionálisan szétagoltnak és politikailag puhának mutatta. A fasiszta ember ezzel szemben fegyelmezett, sportos, katonás, termékeny és engedelmes lett volna.

Mussolini saját testét ennek az embereszménynek reklámfelületévé alakította. Úszott, síelt, lovagolt, repült, karddal vívott és aratott. A fényképek azt sugallták, hogy a politikai erő fizikai erőből fakad. A Duce még ötvenéves korában is igyekezett olyan képet közvetíteni magáról, mintha állandóan cselekvésre kész sportoló lenne.

A férfiak számára a háborús alkalmasság, a nők számára a gyermekvállalás lett a legfontosabb társadalmi szerep. Mussolini demográfiai kampányt indított, mert a

nagyhatalmi státushoz nagy népességet társított. Adók, kedvezmények, kitüntetések és propaganda ösztönözte a nagy családokat. A női munkavállalással szemben a rendszer gyakran bizalmatlan volt, miközben a gazdaság valós igényei miatt a nőket nem lehetett egyszerűen kiszorítani a munka világából.

A „fasiszta ember” eszménye ezért soha nem valósult meg teljesen. Az olasz társadalom továbbra is regionálisan, osztályhelyzet és vallás szerint erősen tagolt maradt. A katolikus családi normák sokszor versenyeztek a fasiszta állam igényeivel. A déli paraszti világ és az északi ipari városok élete között óriási különbségek maradtak.

A rendszer mégis komoly hatást gyakorolt a politikai kultúrára. Egy egész nemzedék nőtt fel egyenruhák, felvonulások és Mussolini portréi között. A politika mindennapi vizuális jelenléte természetessé tette a vezéri modellt. A háború után ennek emléke nem tűnt el egyik napról a másikra.

Az „új ember” projektje végső soron ugyanabba a problémába ütközött, mint a diktatúra egész rendszere. A társadalom túl összetett ahhoz, hogy egyetlen ideológiai mintába préseljék. A kényszer képes egyforma gesztusokat előállítani, de nem képes egyforma gondolatokat létrehozni. Amikor 1943-ban Mussolini megbukott, az a tömeg, amelyet a propaganda húsz éven át egységesnek mutatott, meglepően gyorsan sokféle politikai irányba szakadt szét.

Líbia és a gyarmati rendszer

Etiópia meghódítása a fasiszta birodalmi politika legismertebb fejezete, de Olaszország már korábban is rendelkezett afrikai gyarmatokkal. Eritrea és Szomália mellett Líbia különösen fontos volt. Olaszország 1911-1912-ben szerezte meg az Oszmán Birodalomtól, de a tényleges ellenőrzés hosszú ideig korlátozott maradt.

A fasiszta korszakban a líbiai ellenállás leverése rendkívül brutális módszerekkel történt. A húszas évek végétől Graziani és más olasz parancsnokok tömeges deportálásokat, internálást és kollektív megtorlásokat alkalmaztak. A cirenaikai nomád és félnomád közösségeket kényszermentekben telepítették át táborokba, ahol sokan éhezés és betegségek miatt haltak meg.

Az ellenállás legismertebb vezetője Omar al-Mukhtar volt, akit 1931-ben elfogtak és kivégeztek. A fasiszta propaganda a lázadás végét a civilizáció győzelmeként mutatta be, miközben a gyarmati uralom valójában tömeges kényszerre épült.

A harmincas években a rezsim már telepes gyarmatként próbálta fejleszteni Líbiát. Olasz családokat költöztettek oda, utakat és mezőgazdasági telepeket hoztak létre. A Földközi-tenger „negyedik partjáról” beszéltek, mintha Líbia természetes része lenne az olasz nemzeti térnek.

Ez a gyarmati politika fontos összekötő kapocs Mussolini bel- és külpolitikája között. A rendszer ugyanazt a nyelvet használta Afrikában, mint otthon: fegyelem, modernizáció, rend, termékenység, infrastruktúra. A különbség az volt, hogy a gyarmati alávetettekkel szemben a faji hierarchia és a katonai erőszak még nyíltabban működött.

Az olasz gyarmati múlt a háború után sokáig kevésbé volt jelen a közbeszédben, mint a náci Németországgal kötött szövetség. Ez hozzájárult ahhoz a mítoszhoz, hogy az olasz fasizmus alapvetően kevésbé erőszakos lett volna. Líbia és Etiópia története azonban világosan mutatja, hogy a rendszer saját birodalmi projektjében is kész volt deportálásra, tömeges megtorlásra és tiltott fegyverek alkalmazására.

A gyarmati dimenzió ezért nélkülözhetetlen Mussolini portréjához. Ha csak Rómát, a Palazzo Venezia erkélyét és Hitlerrel való kapcsolatát nézzük, könnyű azt hinni, hogy a fasizmus erőszaka elsősorban európai politikai ellenfelek ellen irányult. Afrikában azonban már jóval a második világháború előtt megmutatta, mire képes egy olyan rendszer, amely a nemzeti nagyságot más népek jogainak semmibe vételével akarja bizonyítani.

A fasizmustól a posztfasizmusig

Mussolini halála nem jelentette azt, hogy a fasizmus politikai hagyománya egyik napról a másikra eltűnt

Olaszországból. A háború utáni köztársaság egyértelműen antifasiszta alkotmányos alapokra épült, és a régi Nemzeti Fasiszta Párt újjászervezését tiltották. Ugyanakkor már 1946-ban létrejött a Movimento Sociale Italiano, az MSI, amelyben a Salò-rezsim egykori hívei és más neofasiszta szereplők találtak politikai otthonra.

Az MSI hosszú ideig a pártrendszer szélén maradt, de nem tűnt el. Ez önmagában is azt mutatta, hogy az olasz társadalom fasizmushoz való viszonya bonyolultabb volt az egyszerű elutasításnál. A második világháború, a német megszállás és az ellenállás emlékezete mellett létezett egy olyan jobboldali emlékezet is, amely Mussolini rendszerének bizonyos elemeit idealizálta, a Salò-korszakot pedig gyakran a hűség vagy a nemzeti tragédia nyelvén értelmezte.

Az MSI jelképe, a trikolór színű láng, a politikai hagyomány folytonosságát fejezte ki. A párt ugyan választásokon indult és parlamenti keretek között működött, de identitásában sokáig nyíltan jelen volt a fasiszta múlt. A hidegháborús antikommunizmus ugyanakkor olyan közegbe helyezte, amelyben bizonyos jobboldali szavazók számára a kommunizmus elleni küzdelem fontosabb volt, mint a fasizmus történeti örökségével való teljes szakítás.

A kilencvenes években jelentős átalakulás következett. Az MSI-ből létrejövő Alleanza Nazionale vezetése megpróbálta a pártot demokratikus nemzeti konzervatív erővé alakítani, és hivatalosan távolodni a történelmi fasizmustól. Ez nem

egyszerű névváltás volt, hanem annak felismerése, hogy kormányképes jobboldali párt csak akkor lehet, ha elfogadja a demokratikus alkotmányos rendet.

A későbbi Fratelli d'Italia részben ebből a politikai hagyományból nőtt ki, és jelképrendszerében is őriz olyan elemeket, amelyek az MSI múltjára emlékeztetnek. A történeti folytonosság azonban nem jelenti azt, hogy a mai demokratikus jobboldali pártokat egyszerűen azonosítani lehetne Mussolini fasizmusával. A két korszak intézményi, politikai és társadalmi környezete gyökeresen eltér. A demokratikus választások elfogadása, a parlamenti rendszerben való részvétel és a jogállami intézmények kerete alapvető különbség.

Éppen ezért a „fasiszta” szó túl könnyű használata gyakran elfedi a valódi problémát. Ha minden radikális vagy nacionalista jobboldali politikát automatikusan fasizmusnak nevezünk, nehezebb megérteni, mi tette történelmileg sajátossá Mussolini rendszerét: az egypártrendszert, a szervezett politikai erőszakot, a szabadságjogok felszámolását, a vezérkultuszt, a háborús expanziót és az állam totális társadalmi igényét.

Ugyanakkor a történeti rokonság vizsgálata nem értelmetlen. A jelképek, a családi politikai hagyományok, a Mussolini-korszakról szóló kétértelmű kijelentések és a „rend” iránti nosztalgia megmutathatják, hogy egy diktatúra emlékezete miként képes túlélni a demokratikus korszakban.

A kérdés ilyenkor nem az, hogy visszatért-e 1922, hanem az, hogy a társadalom mennyire dolgozta fel 1922 örökségét.

Olaszország példája ebből a szempontból különösen érdekes. A német közélet Hitler és a nemzetiszocializmus emlékével szemben sokkal szigorúbb taburendszert alakított ki. Olaszországban Mussolini emléke több hétköznapi, kereskedelmi és családi formában is jelen maradt: képeslapokon, boroscímkéken, ajándéktárgyakon, Predappio boltjaiban vagy nosztalgikus mondásokban. Ez nem feltétlenül jelent tömeges fasiszta meggyőződést, de jelzi, hogy a Duce alakja kevésbé vált abszolút társadalmi tabuvá.

A különbség oka részben a két diktatúra eltérő büntörténete, részben pedig az olasz háborús emlékezet sajátossága. Olaszország 1943 után maga is német megszállás alá került, és erős partizánellenállás bontakozott ki. A nemzeti emlékezet ezért könnyen hangsúlyozhatta az olaszok áldozati és ellenállói szerepét, miközben háttérbe szorult a fasiszta agresszió, a gyarmati erőszak és a zsidóüldözésben való részvétel.

A Mussolini-utóélet vizsgálatának ezért nem az a célja, hogy minden mai politikai vitát visszavezessünk a fasizmushoz. Sokkal inkább az, hogy lássuk: a diktatúrák nemcsak intézményeket hagynak maguk után, hanem nyelvet, jelképeket, családi emlékeket és politikai reflexeket is. Ezek demokratikus környezetben új jelentést kaphatnak, de időről időre újra vitát váltanak ki.

A legfontosabb különbségtétel egyszerre két irányban véd a tévedéstől. Nem szabad minden mai jobboldali politikust Mussolinihez hasonlítani, mert ezzel kiüresítjük a történelmi fasizmus fogalmát. De azt sem érdemes állítani, hogy a múlt teljesen lezárult, és a politikai hagyományoknak nincs jelentőségük. Az emlékezet éppen azért politikai erő, mert a jelen mindig újraértelmezi a múltat.

Mussolini mint újságíró - a szó mint fegyver

Benito Mussolini politikai pályájának egyik legfontosabb, de a diktátori szerep mögött gyakran elfelejtett eleme az újságírás. Mielőtt miniszterelnök lett volna, éveken át szerkesztőségekben dolgozott, cikkeket írt, lapokat irányított, és közvetlen tapasztalatot szerzett arról, hogyan lehet egy politikai közösséget naponta újrateremteni a nyelv segítségével. A fasiszta propaganda későbbi sikerét részben ez az újságírói iskola magyarázza.

Mussolini nem klasszikus elemzőként volt tehetséges. Írásai ereje a tempóban, a konfliktusban és a világos ellenségképekben rejlett. Tudta, hogyan kell egy bonyolult vitát két tábor küzdelmévé egyszerűsíteni, hogyan kell felháborodást kelteni, és hogyan lehet az olvasót cselekvő közösség tagjának éreztetni. Az Avanti! élén ezt a képességét a radikális szocializmus szolgálatába állította, az Il Popolo d'Italia hasábjain pedig ugyanazt a technikát már

nacionalista és háborúpárti célokra használta.

A lap számára nem egyszerűen információközlő eszköz volt. Politikai szervezetként tekintett rá. A szerkesztőség kapcsolatot teremtett támogatók között, kijelölte a napi ellenséget, értelmezte az eseményeket, és folyamatosan jelen tartotta Mussolini személyét. Ez a modell később állami méretben ismétlődött meg: a sajtó, a rádió és a filmhíradó nem független fórumként, hanem a politikai közösség megszervezésének eszközeként működött.

A diktatúra kiépülése után a szabad sajtó megszűnt, de Mussolini továbbra is újságíróként gondolkodott. Nagy figyelmet szentelt a címeknek, a képeknek, a beszédek ritmusának és annak, hogy milyen mondat marad meg a közönség emlékezetében. A politikai kommunikációt nem a kormányzás kiegészítőjének, hanem magának a kormányzásnak tekintette. Ha a társadalom ugyanazt a történetet hallja minden felületen, az állam valósága is egységesebbnek látszik.

Ez nem jelenti azt, hogy Mussolini médiagépezete mindenható lett volna. Az emberek pletykákból, külföldi rádiókból, személyes tapasztalataikból és a frontokról hazatérő katonák elbeszéléseiből is tájékozódtak. A háború alatt a propaganda hitelessége gyorsan romlott, mert a hivatalos győzelmi hírek egyre kevésbé egyeztek a hétköznapi tapasztalattal.

Mégis fontos örökség maradt az a felismerés, hogy a modern politikai vezetőnek médiapersonának is kell lennie. Mussolini ezt jóval a televízió kora előtt megértette. Az erkélybeszéd, a sajtófotó, a filmhíradó és a rádió egyetlen egységes képet közvetített: a Duce mindig jelen van, mindig dolgozik, mindig dönt.

Az újságíróból diktátorrá válás tehát nem jelentette az első hivatás feladását. Inkább annak kiterjesztését. Mussolini egész Olaszországot egyetlen szerkesztőségként próbálta irányítani, ahol ő dönti el a címet, a főszereplőt, az ellenséget és a történet végét. A valóság végül azért győzte le ezt a rendszert, mert a háborús vereséget már nem lehetett új címmel átírni.

A király, aki kinevezte és leváltotta

Mussolini történetében III. Viktor Emánuel szerepe különös és gyakran kényelmetlen kérdés. Az olasz fasizmus nem úgy született, hogy az első napon eltörölte a monarchiát. A király a diktatúra teljes időszakában hivatalban maradt, és formálisan ő volt az államfő. Mussolini miniszterelnökként az ő kinevezésével került hatalomra, majd több mint húsz évvel később ugyanez a király közölte vele, hogy leváltotta.

1922 októberében Viktor Emánuel döntése kulcsfontosságú volt. A fasiszták Róma felé mozgósítottak, a kormány pedig szükségállapotot akart kihirdetni. A király

nem írta alá. Ezzel gyakorlatilag megakadályozta a hadsereg összehangolt fellépését a feketeingesek ellen, majd Mussolinit kérte fel kormányalakításra.

A döntést többféleképpen magyarázták. A király tarthatott attól, hogy a hadsereg egy része nem engedelmeskedik, és polgárháború tör ki. Félhetett attól is, hogy unokatestvére, az Aostai herceg fasiszta támogatással átveszi a trónt. De jelen volt a hagyományos elit szélesebb tévedése is: az a hit, hogy Mussolinit kormányzati felelősségbe emelve meg lehet szelídíteni.

A monarchia később sem állította meg a diktatúra kiépítését. A király aláírta a fasiszta törvényeket, elfogadta az ellenzék felszámolását és a birodalmi politikát. 1936-ban, Etiópia meghódítása után felvette az „Etiópia császára” címet, 1939-ben pedig Albánia koronája is hozzá került. A monarchia így nem pusztán tétlen szemlélő, hanem a rendszer egyik legitimáló intézménye lett.

Ez különösen fontos a fasiszta hatalom természetének megértéséhez. Mussolini nem szüntette meg azonnal a régi államot; maga alá rendelte és felhasználta. A királyi udvar, a hadsereg, a bürokrácia és az egyház bizonyos autonómiája megmaradt, de mind együtt élt a diktatúrával. A rendszer ezért kevésbé volt intézményileg egynemű, mint a náci Németország, ugyanakkor ez a kettősség hosszú ideig stabilitást adott neki.

1943-ban ugyanez a monarchia fordult Mussolini ellen. A szicíliai szövetséges partraszállás után a király és környezete arra jutott, hogy a háborúból csak a Duce eltávolításával lehet kilépni. Amikor a Fasiszta Nagytanács július 25-én Mussolini ellen szavazott, Viktor Emánuel kihasználta a lehetőséget.

A király azonban túl későn lépett ahhoz, hogy saját intézményét megmentse a felelősségtől. 1943 szeptemberében a fegyverszünet bejelentése után a királyi család és a kormány Rómából délre menekült, miközben a hadsereg nagy része parancs nélkül maradt. Az események tovább rombolták a monarchia tekintélyét.

1946-ban népszavazáson az olaszok a köztársaság mellett döntöttek. A Savoyai-ház bukásában sok tényező szerepet játszott, de a fasizmussal való hosszú együttműködés döntő tehertétel volt. Viktor Emánuel története így a Mussolini-korszak egyik alapvető tanulságát hordozza: azok az intézmények, amelyek abban bíznak, hogy egy autoriter vezetőt saját céljaikra használhatnak, végül maguk is elveszíthetik hitelességüket és túlélési esélyüket.

Időrendi áttekintés

1883. július 29. – Benito Amilcare Andrea Mussolini megszületik Predappio közelében.

1902 - Svájcba megy, részben a katonai szolgálat elkerülése miatt; szocialista agitátorként és alkalmi munkásként él.

1904 - Visszatér Olaszországba és katonai szolgálatot teljesít.

1908-1909 - Trientben szocialista újságíró és szervező; az osztrák hatóságok kiutasítják.

1912 - Az Olasz Szocialista Párt országos lapja, az Avanti! főszerkesztője lesz.

1914 - A világháború kérdésében szakít a párt semlegességi álláspontjával; kilép, majd kizárják. Megalapítja az Il Popolo d'Italia című lapot.

1915 - Olaszország belép az első világháborúba. Mussolini katonai szolgálatot teljesít. Decemberben feleségül veszi Rachele Guidit.

1917 - Egy gyakorlóbalesetben súlyosan megsebesül és leszere.

1919. március 23. - Milánóban megalakul a Fasci Italiani di Combattimento.

1919 - A fasiszták gyengén szerepelnek az országgyűlési választásokon.

1920-1921 - A feketeinges osztagok erőszakos hadjárata a baloldali szervezetek ellen.

1921 – Létrejön a Nemzeti Fasiszta Párt.

1922. október 28–30. – Menetelés Rómába; III. Viktor Emánuel Mussolinit miniszterelnökké nevezi ki.

1924. június 10. – Elrabolják és meggyilkolják Giacomo Matteotti szocialista képviselőt.

1925. január 3. – Mussolini parlamenti beszéde a diktatúra nyílt kiépítésének fordulópontja.

1925–1926 – Betiltják az ellenzéki pártokat és lapokat; kiépül a fasiszta rendőrállam.

1929. február 11. – Lateráni egyezmények a Vatikánnal.

1935. október 3. – Olaszország megtámadja Etiópiát.

1936. május – Mussolini győzelmet hirdet Etiópiában; létrejön az Olasz Kelet-Afrika gyarmati egység.

1936 – Olaszország bekapcsolódik a spanyol polgárháborúba Franco oldalán. Megerősödik a Róma–Berlin tengely.

1938 – Faji törvényeket vezetnek be Olaszországban; a zsidó lakosság jogfosztása megkezdődik.

1939. április – Olaszország megszállja Albániát.

1939. május 22. – Olaszország és Németország megkötik az acélpaktumot.

1940. június 10. – Olaszország belép a második világháborúba Németország oldalán.

1940. október – Mussolini megtámadja Görögországot; a hadjárat kudarcba fullad.

1941 – Olasz csapatok harcolnak Észak-Afrikában és a Szovjetunió ellen.

1942–1943 tele – Az olasz hadsereg súlyos veszteségeket szenved a keleti fronton.

1943. július 10. – A szövetségesek partra szállnak Szicíliában.

1943. július 25. – A Fasiszta Nagytanács Mussolini ellen fordul; a király leváltja és letartóztatja.

1943. szeptember 8. – Nyilvánosságra kerül az olasz fegyverszünet a szövetségesekkel; a német hadsereg megszállja az ország nagy részét.

1943. szeptember 12. – Német különleges egységek kiszabadítják Mussolinit a Gran Sassóról.

1943 ősz – Megalakul az Olasz Szociális Köztársaság, a Salò-rezsim.

1944. január 11. – Veronában kivégzik Galeazzo Cianót és más, Mussolini ellen szavazó fasiszta vezetőket.

1945. április 27. – Partizánok elfogják Mussolinit a Comói-tó közelében.

1945. április 28. – Mussolinit és Clara Petaccit kivégzik.

1945. április 29. – Holttestüket Milánóban, a Piazzale Loretón közszemlére teszik.

1957 – Mussolini földi maradványait végleg a predappiói családi kriptában helyezik el.

Források és ajánlott irodalom

A kötet elsődleges szerkezeti és tematikus kiindulópontja:

G/Geschichte Porträt, Mussolini, 3/2025, Herbst 2025, Verlag Herder.

A magazinban szereplő cikkek közül a feldolgozás szempontjából különösen fontosak voltak a Mussolini római építészeti örökségével; radikális szocialista indulásával; első világháborús politikai fordulatával; Ida Dalser és Rachele Guidi történetével; a menetelés Rómába eseményeivel; a fasizmus meghatározásával; a Matteotti-válsággal; a lateráni szerződésekkel; a maffia elleni hadjárattal; a személyi kultusszal; Margherita Sarfattival; Hitler és Mussolini kapcsolatával; Dél-Tirollal; Etiópia lerohanásával; a spanyol polgárháborúval; a második világháborús kudarccokkal; Mussolini bukásával; Edda Mussolinivel; Clara Petaccival és a háború utáni olasz posztfasiszta emlékezettel foglalkozó összeállítások.

A magazin által is ajánlott és a téma további tanulmányozásához hasznos munkák közé tartoznak:

Hans Woller: Mussolini. Der erste Faschist.

Wolfgang Schieder: Benito Mussolini.

Wolfgang Schieder: Der italienische Faschismus 1919-1945.

Christian Goeschel: Hitler und Mussolini. Die Inszenierung einer faschistischen Allianz.

Karin Wieland: Die Geliebte des Duce. Das Leben der Margherita Sarfatti.

Emilio Lussu: Marsch auf Rom. Ein Bericht.

A könyv nem szó szerinti fordítás, hanem önálló, összefüggő magyar történeti portré. A G/Geschichte anyagának cikkstruktúráját nem másolja, hanem annak témáit kronologikus és elemző életrajzi ívbe rendezi. Ahol a magazin egy-egy epizódot külön portréban vagy keretes anyagban mutat be, a kötet ezeket Mussolini személyiségének és rendszerének fejlődésébe illeszti.